

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА

**СУСПІЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ
В УКРАЇНІ:
ПРОБЛЕМИ І ПОЛІТИЧНІ
ЗАСОБИ ЇХ ВИРІШЕННЯ**

Аналітична доповідь

**Київ
2012**

УДК 323.22/28)477)"20"
ББК 66.3 (4Укр)6

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
політичних і етнопонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса
НАН України протокол № 7 від 11.12.2012 р.*

Авторський колектив:

Д.п.н. Зеленько Галина Іванівна
К.п.н. Зуйковська Аліна Альбертівна
Д.п.н. Кармазіна Марія Степанівна
Д.п.н. Кочубей Лариса Олександрівна
Д.і.н. Майборода Олександр Микитович (керівник проекту)
К.і.н. Перевезій Віталій Олександрович
Д.н.держ.упр. Сенюшкіна Тетяна Олександрівна
Д.і.н. Шаповал Юрій Іванович

Суспільна солідарність в Україні: проблеми і політичні засоби їх вирішення. Аналітична доповідь. // За ред. О.М.Майбороди. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 64 С.

ISBN 978-966-02-6662-9

У науково-аналітичній доповіді виходячи із прийнятого у політичній науці розуміння категорії солідаризму аналізується стан суспільної солідарності в Україні у його морально-психологічних проявах, насамперед таких як гуманістичні цінності і довіра, оцінюється роль найбільш впливових суспільних акторів у солідаризації країни, розглядаються перспективи втілення ідеї солідарного суспільства в українській державі.

ISBN 978-966-02-6662-9

УДК 323.22/28)477)"20"
ББК 66.3 (4Укр)6

© Інститут політичних і етнопонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України, 2012.

ЗМІСТ

Вступ	4
1. Солідарність і солідаризм у науково-теоретичній і політико-практичній концептуалізації	6
2. Стан суспільної солідарності в Україні	14
2.1. Спільна українська ідентичність як передумова солідарності	14
2.2. Об'єднуючий потенціал суспільної моралі та цінностей.....	19
2.3. Психологія довіри в українському суспільстві	31
2.4. Антрепренери солідаризму в Україні	36
2.5. Перспективи солідаризації суспільства	50
3. Висновки і пропозиції	54
Післямова	61

ВСТУП

Тема суспільної солідарності в Україні постійно присутня у політичних і громадських дискусіях, які стосуються найшвидшого завершення трансформаційного етапу і виходу на новий рівень розвитку країни.

«Солідаризм» (від французького *solidarisme* – спільність інтересів, однакостність) є соціально-політичним принципом людських взаємовідносин, який на противагу тезі про класову боротьбу як рушійну силу суспільного розвитку проголошує первинним та визначальним фактором життя будь-якого суспільства духовну, психологічну єдність його членів. Крім того, він є своєрідною основою мобілізації соціуму в період серйозних криз або загроз й різко підвищує креативні можливості соціуму та його ефективність за рахунок синергетичного ефекту, який виникає при усвідомленні різними соціальними групами спільності інтересів і здійснення ними узгоджених дій.

Значимість солідаризму як запоруки мобілізації суспільства для реалізації проектів розвитку країни усвідомлюється насамперед силами, які виступають авторами відповідних проектів і домагаються суспільної підтримки для їх реалізації. Не меншою мірою згадане питання актуальне і для громадських рухів, які бачать у суспільному солідаризмі гарантію збереження незалежності країни і зміцнення демократії.

Крім трансформаційного контексту солідаризм в Україні набуває й іншої актуальності – у контексті націотворення, яке неможливе без досягнення належного рівня солідарності між громадянами держави. У цьому другому контексті тема суспільного солідаризму приваблює своїм потенціалом впливу на етнічну психологію для мобілізації етноорієнтованого сегменту. У такому контексті солідарність може розумітися у її суто етнонаціональній формі, на основі примордіального підходу, який акцентує її первинний і надісторичний характер, фактор кровної спорідненості соціуму¹. Представники тих політичних кіл, які керуються саме таким розумінням солідаризму, наголошують, що він якщо й може стати ідеологією, то у поєднанні із словом «національний»: «Солідаризм можна порівняти не з програмою партії, а з економічним обґрунтуванням діяльності підприємства на благо усіх його співробітників... Солідаризм –

¹ Коваль Д. Український національний солідаризм / Д.Коваль // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.socialnacionalist.org.ua/nash-pogyad/ukrainskiie-nacionalniie-solidarizm>

це більш висока форма громадянського суспільства. Ми хочемо, щоби ця ідеологія стала загальнодержавною»². Політичне акцентування принципу солідаризму цілком зрозуміле: він являє собою стратегію суспільства в часи серйозних перетворень, мобілізації або випробувань, він згуртовує його навколо спільних інтересів, цілей і задач і тим самим посилює його потенціал, змушуючи кожного підпорядковувати особисті інтереси колективним.

Загальне усвідомлення важливості солідарності у суспільстві поки що не супроводжується всебічним науковим аналізом цього феномену. У 2000 р. в Україні було видано книгу В. Ю. Даниліва «Солідарність і солідаризм»³. І хоча ця робота, яку можна вважати комплексним узагальненням існуючих теорій солідаризму і аналізом його основних постулатів, являла собою передрук дисертації, захищеної автором ще у 1950 р., тим не менше вона досі залишається практично єдиною виданою в Україні роботою, яка є комплексним осмисленням феномену солідаризму, якщо не рахувати епізодичних звернень до цієї теми окремих дослідників. На сучасному етапі аналізом солідаризму з його інтерпретацією з врахуванням українських реалій займаються, зокрема, Олександр Шморгун, Веніамін Сікора та Ернест Заграва⁴.

Аналітична доповідь, що пропонується читацькій увазі, підготовлена за результатами виконання наукової роботи «Політичні технології формування суспільної солідарності в Україні» в рамках цільової програми наукових досліджень НАН України «Гуманітарні технології як чинник суспільних перетворень в Україні».

Авторський колектив свідомий практичної неможливості охопити усі сторони, прояви та проблемні питання феномену солідарності в українському суспільстві, зупинившись на тих, які видаються найбільш важливими з точки зору забезпечення політичними засобами морально-психологічної єдності українського суспільства як умови його поступального розвитку.

² Столичные новости. – 2005. – 16 декабря.

³ Данилів В.Ю. Солідарність і солідаризм /Пер. з англ./ В.Ю.Данилів – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 2000. – 146с.

⁴ Див. Шморгун О. Інтелектуальні корені українського солідаризму // Перехід-IV – 2002. – Вип. 9. – С. 48–56; його ж. Реформа української влади: чи є парламентаризм вищою формою демократії? // Українське слово. – 2002. – 29 серпня; Сікора В. Нові підходи Світового банку до того, як витягнути Україну з ями // Універсум. – 2001. – № 5–6. – С. 31–42; його ж. Економічна культура // Віче. – 1994. – №2. – С. 24–25; Заграва Е. Глобалізація і Нації. – К.: «Фенікс», 2002. – 248 с.

1. Солідарність і солідаризм у науково-теоретичній і політико-практичній концептуалізації

Солідарність і солідаризм як теоретичний концепт та принцип відносин в середині суспільства мають політико-інструменталістські витоки. Вони з'явилися у другій половині XIX ст. спочатку у програмах деяких французьких та німецьких політичних партій соціалістичного спрямування. Не випадково сам термін «солідаризм» запровадив один з adeptів утопічного соціалізму П'єр Леру, який був і автором терміну «соціалізм».

Доктринальне оформлення солідаризму відбувалося як заперечення лібералізму з його апологією індивідуалізму і з поглядом на державу як на «нічну варту» або «інструмент» в руках еліти. Солідаризм, навпаки, пропонував образ держави як «родини родин». Виходячи із цих засад, солідаризм набував розуміння або як антиподу лібералізму, або як «вбудованого лібералізму», тобто такого, що є невід'ємним від суспільства на відміну від «неолібералізму» або «економізму», який заперечував право суспільних інституцій втручатися в економічні відносини.

Однією із найзначніших останніх модифікацій солідаристського руху є посткейнсіанізм, який шукає можливості гармонійного поєднання справедливості, демократії та прагматичної доцільності. Моделлю забезпечення справедливості пропонується стіл переговорів між підприємцями та працівниками для спільної згоди про справедливий розмір платні у певній галузі під арбітражем держави, яка не тільки гарантує виконання домовленостей, а й шляхом перерозподілу прибутків перенаправляє частину благ від тих, хто має, тим, хто не має, намагається вирівняти можливості сильних і слабких (безпроцентні позики бідним або безкоштовне навчання, примусове обмеження монополізму, обкладання прогресивним податком великих корпорацій та сприяння дрібному бізнесу, підтримка безкоштовної чи субсидованої охорони здоров'я, що надає бідним такі самі послуги як і багатим, регламентація найменшої платні, тривалість робочого дня й тижня, довжини відпусток, субсидювання історично відсталих регіонів тощо), здійснює підвищення загальної конкурентоспроможності вітчизняної економіки на світовій арені, у т.ч. через субсидювання перспективних галузей та окремих підприємств, підтримку фундаментальної та прикладної науки, розвиток галузей, підняти які не під силу

приватному бізнесу, здійснення протекціонізму у зовнішній торгівлі.

Солідаризм в сучасній науці розуміється як політична ідеологія, філософське вчення, соціальна технологія і відповідна управлінська практика, заснована на ідеї загального блага, солідарності й узгодження інтересів і цінностей, як принцип побудови соціальної системи, в якій її члени (громадяни, родини, етноси, релігійні конфесії, соціальні групи, політичні партії, бізнес-корпорації тощо) володіють реальною правовою і соціально-політичною суб'єктністю, на основі якої їхні права, можливості й інтереси можуть бути консолідовані й солідаризовані заради досягнення консенсусної мети (спільного блага). Відкидаючи як ліберальний індивідуалізм, так і тоталітарний комунізм, солідаризм орієнтується на узгодження, рівновагу індивідуальних і загальних інтересів. На державному рівні солідаризм реалізуються у концепції «солідарної держави»⁵.

В сучасних енциклопедичних виданнях солідаризм тлумачиться як реформістська доктрина, яка на протигагу концепціям ліберального «невтручання», марксистського колективізму, католицького корпоративізму або анархо-синдикалізму обґрунтовує необхідність державного регулювання, прийняття соціально зорієнтованих законів, принцип добровільності об'єднань.

Політико-інструменталістське призначення доктрини солідаризму, як вона викладалася у працях німецьких та французьких соціалістів кінця XIX – початку XX ст. (солідарність є синонімом справедливості, а остання полягає в тому, щоб здійснювати перерозподіл благ від багатих до бідних) знайшла своє втілення у її впровадженні більшою або меншою мірою у суспільних устроях більшості європейських країн, з яких класично побудованими на засадах солідаризму вважаються насамперед Швеція та Австрія.

Закономірним наслідком появи ідеї суспільної солідарності у її політико-інструменталістській спрямованості стало і її теоретичне осмислення політико-філософською думкою. Із ряду теоретичних праць різних політичних мислителів, які розробляли проблему, на особливу увагу відповідно до запропонованого аналізу заслуговують роботи Е. Дюркгейма та Ю. Габермаса.

Насамперед треба звернути увагу на те, що у всіх роздумах з приводу феномена солідарності найбільше виділявся його

⁵ Солідаризм // Міжнародна інтернет-енциклопедія «Вікіпедія» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org>

морально-психологічний аспект. Саме на ньому наголошував, зокрема, Е.Дюркгейм⁶. Очевидним фактом, який символізує солідарність, Е. Дюркгейм вважав право⁷. Зазначена особливість «нормативної» солідарності спонукала Е. Дюркгейма вважати її «механічною», тобто такою, що вимагає від членів суспільства подібності один до одного. Альтернативою «механічній» солідарності Е. Дюркгейм вважав «органічну» солідарність, яка виникає, з одного боку, із відмінності людей між собою, а з другого боку, із їхньої взаємної зацікавленості один в одному, яка, у свою чергу, породжена потребою в обміні продуктами своєї діяльності в умовах суспільного розподілу праці.

Не важко розгледіти в обох дюркгеймових видах солідарності певний раціональний прагматизм і тим самим поставити під сумнів суто моральні засади солідарності у людських колективах. Узгодженню раціонально-прагматичного та морально-етичного концептів у феномені суспільної солідарності допомагають міркування Ю. Габермаса про так звану конвергенцію почуттів, яка виникає із співпадіння моральних оцінок, висловлених людьми стосовно явищ одного й того самого характеру⁸. Конвергуючи тим самим мораль і прагматику, Ю. Габермас зазначав, що моральна поведінка по відношенню до іншого вимагає налаштування на справедливість⁹. З цього можна вивести, що у солідарності як «зворотному боці справедливості» Ю. Габермас бачив можливість для людей поєднувати свої моральні цінності із суто матеріальними потребами¹⁰.

Торкаючись дюркгеймового і габермасового роздумів щодо співвідношення морального і прагматичного складників у феномені солідарності маємо зауважити, що їхніми поглядами дискусію на цю тему не було вичерпано і їхні роздуми знайшли те або інше продовження в сучасних тлумаченнях сутності суспільної солідарності. В аналізах стану розробки цієї тематики західною наукою присутній серед іншого висновок, що у західній літературі виділено два компоненти соціальної солідарності –

⁶ Дюркгейм Э. Предисловие по второму преданию // Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Пер. с фр./ Э.Дюркгейм. – М., 1996. – С. 21.

⁷ Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. – С. 71, 75.

⁸ Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Пер. с нем. – 2-е изд., стер. / Ю.Хабермас – СПб.: Наука, 2008. – 417 с. – С. 67.

⁹ Там же. – С. 68.

¹⁰ Там же.

ідеаціональний, який означає суб'єктивну самоідентифікацію індивіда з певною спільнотою, і компонент взаємовідносин, який означає соціальні зв'язки всередині спільноти¹¹.

Наголос на ціннісних аспектах солідарності виділяється і в документах Європейського центру за глобальну взаємозалежність і солідарність, де солідарність визначається як «здатність співчувати і підтримувати один одного»¹². У вітчизняній довідковій літературі солідарність також визначено як відносини, що набувають вираження в емоційно-почуттєвих, духовних (зокрема, ідейних) і власне поведінкових формах¹³. У соціологічних публікаціях, відповідно, суспільна солідарність визначається як відчуття громадянами себе частиною одного цілого, як взаємна довіра, як підтримування між собою соціальних контактів, як уникнення міжгрупової ворожості¹⁴.

Дюркгеймове розуміння «органічної солідарності» як взаємозалежності людей, зайнятих різними видами суспільної праці, простежується у думках про солідаризацію трудових колективів¹⁵. Такого роду погляди на солідарність соціальних груп переносяться і на феномен суспільної солідарності, коли в її основу кладуть насамперед процес виробництва суспільних благ. У таких випадках солідарність розуміють як сукупність форм і проявів людської консолідації, які передбачають спільну діяльність для реалізації спільних цілей та завдань, як осмислений вибір людиною суспільного об'єднання та ідентифікацію себе з ним, прийняття норм і правил взаємодії з іншими людьми цього об'єднання, а також активну роботу на спільну користь заради досягнення самореалізації у цьому процесі, прийняття спільної парадигми, інтерпретації подій, спільних моральних смислів, колективних архетипів, норм та цінностей.

¹¹ Ищенко А.В. Методические подходы к изучению социальной солидарности /А.В.Ищенко // [Електронний ресурс] Режим доступу http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/mtpsa/2008/articles/iwenco.pdf

¹² Див. у: Ищенко А.В. Указ соч.

¹³ Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навч. словник-довідник. – К., – Л., 2002. – С. 345.

¹⁴ Паращевін М. Соціальна солідарність в українському суспільстві: тенденції змін / М.Паращевін / Українське суспільство 1994–2004: Моніторинг соціальних змін. – К., 2004. – С. 448.

¹⁵ Ядов В.А. Солидаризация рабочих в российской действительности: замысел исследования и теоретические предпосылки / В.А.Ядов // Солидаризация в рабочей среде: социальное и индивидуальное. – М., 1998. – С. 11–12.

Але і за такого підходу у солідарності виділяють не лише конативний компонент, який складається зі спільної поведінки та діяльності, а також два інших компоненти, що передують йому – емоційно-почуттєвий та когнітивний. Під емоційно-почуттєвим компонентом розуміється відчуття єдності, емпатія, співчуття, взаємний жаль, взаємні симпатії. Когнітивний компонент, зі свого боку, являє собою спільне усвідомлення проблем життєдіяльності та розвитку як особистості, так і спільноти¹⁶.

Багатоаспектність проведених різними науковцями аналізів феномену суспільної солідарності спонукала, зокрема, до спроби вмістити у визначення цього феномену усі його можливі прояви¹⁷. Визначення суспільної солідарності у вигляді переліку сфер, де вона може проявляти себе, робить проблематичним її практичне досягнення в реальному житті, оскільки не буває суспільств, де був би повний збіг між його сегментами та окремими членами по всьому колу питань.

Насамперед, неможливо досягти повної єдності норм і цінностей між суспільними верствами, розташованими на різних полюсах соціальної ієрархії, між елітою і масами, між заможними і незаможними, а у широкому сенсі – між працею і капіталом. Слушно звернуто увагу на те, що «правила гри» у суспільстві встановлюють «сильноресурсні» групи, опонентами яких на захист «слаборесурсних» груп виступають суспільні рухи, політичні партії, громадські організації. Але і цей захист не може знищити саму соціальну нерівність¹⁸. Нерівність руйнує справедливість, а та руйнує свій зворотній бік – солідарність.

Суспільна солідарність руйнується в умовах зростання соціальної напруги, коли проявляються негативні емоції соціальних

¹⁶ Міщенко М.А. Формування соціальної солідарності як розвиток гармонійних суспільних відносин в Україні / М.А.Міщенко // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_33/Gileya33/F15_doc.pdf

¹⁷ Урсуленко К. Соціальна солідарність: розвиток поняття в історії соціології та сучасні інтерпретації / К.Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 1. – С. 138–157; Урсуленко К. Методика вимірювання соціальної солідарності в українському суспільстві. Перевірка теорії за допомогою методу моделей лінійних структурних рівнянь / К.Урсуленко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – № 3. – С. 126–137.

¹⁸ Оксамитна С. Інституціональне середовище відтворення соціальної нерівності / С.Оксамитна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг – 2010. – № 4–28.

суб'єктів, різного роду новації наражаються на опір населення. Незадоволеність, з якою виростає соціальна напруга, виникає внаслідок неузгодженості цінностей, потреб та інтересів членів суспільства. Із соціальної напруги виникає соціальна тривожність, яка проявляється у переживанні розрізненими індивідами суспільного дискомфорту і яка стає основою для розуміння необхідності колективної дії¹⁹.

В ситуаціях, коли втрачається спільність цінностей і норм, на які має спиратися солідарність, на заміну їм приходять спільні цілі. Тоді основою солідарності стає партнерство, суть якого полягає у співпраці, кооперації зусиль, узгодженості інтересів, потреб, цілей, дій, у спільному конструктивному діалозі щодо способів досягнення мети, у взаємному контролі членів суспільства. Умовою партнерства стають довірчі відносини, тобто певний психологічний клімат у суспільстві. І сама психологія солідарності може виникати або із побоювання санкцій, або із усвідомлення цінностей, передбачуваних додержанням норм і правил²⁰.

Важливість принципу справедливості як основи соціальної солідарності впливає з того, що дотримання його забезпечує встановлення атмосфери довіри, яку, приміром, Ф. Фукуяма розглядає як елемент суспільної культурної традиції, а не як вияв раціонального розрахунку, як навичку, що передається від покоління до покоління у процесі соціалізації людини, як своєрідний «суспільний інстинкт»²¹.

Для аналізу стану солідарності суспільства обов'язково доводиться торкнутися питання про ідентичність останнього, а конкретніше – про самоідентифікацію з ним його членів. На цей аспект солідаризму зверталася увага ще на етапі генезису доктрини: «Солідарність в просторі – перший рівень солідарності в часі. Оселяючись на одній території, люди вступають у тісний контакт... Поступово характер усіх життєвих процесів створює солідарну свідомість спільноти»²².

¹⁹ Бузовський І. Соціальна напруженість і тривожність у контексті діагностики суспільних конфліктів / І.Бузовський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – № 3. – С. 171, 172, 173.

²⁰ Свеженцева Ю. Що таке партнерство і як його вимірювати: концептуальні та операційні аспекти соціального феномена / Ю.Свеженцева // Соціологія, 2006. – № 2. – С. 135–136, 138, 139.

²¹ Фукуяма Ф. Доверие. – М.: АСТ, 2004. – С.133.

²² Французький соціальний філософ Шарль Жід [Електронний ресурс] // Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

Зрозуміло, що ідентифікація себе особою з певною спільнотою не може, на наш погляд, ототожнюватися із солідарністю з останньою. Інакше довелося б вважати неможливими випадки солідарності людини з «не своєю» («чужою») групою. Взагалі встановлення ролі самоідентифікації як групової передумови солідаризму ускладнюється її множинністю для конкретної людини, яка може ідентифікувати себе одночасно кількома рівнями: вона може бути і громадянином держави, і мешканцем конкретного населеного пункту. Оскільки будь-який аспект ідентичності людини, колективного суб'єкта чи держави може стати основою для солідаризації – з носіями тієї ж або близької ідентичності проти носіїв іншої, тому доцільно вести мову про солідаризацію на основі інтересів, цінностей та інститутів. За цими параметрами солідарність може бути громадянською, соціально-політичною, економічною, професійною, станово-кастовою, майновою, освітньою, культурною, мовною, етнічною, конфесійною, цивілізаційною, расовою, гендерною, регіональною, екзистенційною тощо²³.

Але, хоча самоідентифікація не тотожна солідарності, вона важлива як ознака існування тієї або іншої спільноти, з якою людина може бути солідарна в першу чергу. Власне, і сам факт самоідентифікації відображає певний пріоритет в уявленнях людини про своє оточення. Тобто, наявність спільної ідентичності є передумовою солідарності. Хай встановлення пріоритетів у самоідентифікації людей може дати тільки загальне і приблизне уявлення про потенціал солідаризму як у суспільстві в цілому, так і в його сегментах, все ж таки воно може дати певне уявлення і про можливість досягнення суспільної солідарності, і про динаміку цього процесу.

Найскладнішою проблемою в аналізі суспільної солідарності є визначення критеріїв її вимірювання або, принаймні, загальної оцінки. Адже йдеться про явище переважно психологічне, пов'язане з інтимними сторонами свідомості. Безумовно, як і будь-яке складне явище, суспільна солідарність має оцінюватися за станом кожного із своїх компонентів. Із запропонованих вітчизняною наукою підходів до оцінювання суспільної солідар-

²³ Окара Андрей. Социальная солидарность как основа нового «миростроительного» проекта // «Синергия». – № 9, 2010 // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.perspektivy.info/misl/cenn/socialnaja_solidarnost_kak_osnova_novogo_mirostroitel'nogo_projekta_2010-04-01.htm

ності найбільш приваблює той, що зосереджується на таких її проявах, як 1) інтеріоризація індивідом певної системи цінностей та норм, які виступають регуляторами життєдіяльності людини в соціумі; 2) сукупність психологічних показників, зокрема рівень довіри, співчуття, доброзичного ставлення, зацікавленості, турботи; 3) безконфліктність у соціуму; 4) соціальна ідентифікація²⁴.

Хоча названі прояви важко піддаються кількісному вимірюванню, вони можуть оцінюватися за опосередкованими даними, які стосуються стану суспільної свідомості і соціального самопочуття населення. Так, для оцінки її рівня важливі насамперед показники рівня соціальної напруженості, зокрема Індекс дестабілізаційного протестного потенціалу. Інший психологічний компонент солідарності, який потребує щільної уваги, це довіра, без якої не може бути згуртованості ані в соціальних групах, ані в суспільстві загалом. Довіра до інших взагалі вважається показником, за яким можна вимірювати солідарність у суспільстві.

Підсумовуючи сказане, вважаємо за доцільне зосередити аналіз суспільної солідарності в Україні на таких питаннях, як характер самоідентифікації населення, його ціннісні та моральні уподобання, рівень довіри всередині нього. Оскільки солідарність має не лише примордіальне, а й конструктивістське походження, окрему увагу зосереджено на тих суспільних акторах, які своїми діями впливають на її рівень і до значної міри визначають її перспективи та характер.

²⁴ Клименко М.І. Поняття і показники соціальної солідарності / М.І.Клименко // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Soc_dos/2009_844/article_s/KlymenkoMY.pdf

2. Стан суспільної солідарності в Україні

2.1. Спільна українська ідентичність як передумова солідарності

В ситуації, коли з одного боку зміцнюється тенденція до утворення нації із спільною ідентичністю-громадянством, але при цьому не менш потужно зберігається ототожнення української нації з українським етносом, питання про домінування тієї або іншої тенденції стає питанням про ідентифікаційну основу суспільної солідарності.

Протягом 1992–2010 рр., як свідчать дані щорічного соціологічного моніторингу²⁵, частка тих, хто вважає себе громадянами України («громадяни», як визначала їх Н. Паніна²⁶), збільшилася від 45,6% до 51,2%. Для майже двадцятирічного життя у незалежній державі таке зростання не може вважатися великим. Частка «націоналістів», як їх називала Н. Паніна (коректніше було б назвати їх «етнонаціоналістами»), тобто тих, хто вважає себе насамперед представником свого етносу (або нації в етнічному сенсі), в Україні протягом 2002–2010 рр. практично не змінилася – на рівні 3,0 – 3,1%. Частка «регіоналістів», які вважають себе передусім мешканцями села, району, міста або області, зросла від 30,8% у 1992 р. до 33,8% у 2010 р. Невеликі частки інших груп – «ностальгістів» (тих, хто вважає себе громадянином колишнього СРСР) та «космополітів» (тих, хто вважає себе громадянином Європи або світу) за цей час ще більше зменшилися – відповідно від 12,7 до 6,9% та від 10,2 до 4,0%.

Спільна ідентичність може посилювати свій факторний вплив на солідарність суспільства у супроводі почуття гордості від своєї приналежності до нього. В Україні частка тих, хто скоріше пишається українським громадянством, зросла протягом 2002–2010 рр. від 30,8 до 38,3%, але частка тих, хто дуже пишається, зростала майже непомітно – від 10,1 до 11%. При цьому слід зважати і на той факт, що частка тих, хто зовсім не

²⁵ Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.

²⁶ Паніна Н. Паніна Н. Щодо застосування шкали соціальної дистанції у дослідженнях національної толерантності в Україні / Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – №4. – С.40.

пишається або скоріше не пишається українським громадянством, становить близько 19% (у 2002 р. – близько 18%)²⁷.

Сила спільної ідентичності як основи солідаризації залежить великою мірою від почуття відданості своєму соціуму. Найбільш достовірним свідченням втрати почуття солідарності зі своїм суспільством є або зміна громадянства, або набуття іншого громадянства. Частка противників подвійного громадянства у 2011 р. становила лише 39,7%, хоча й дещо зросла порівняно з 2005 р. (35,8%). Але варто взяти до уваги, що порівняно з 2010 р., коли противників подвійного громадянства було 43,8%, ця частка дещо зменшилася. Навпаки, частка прихильників подвійного громадянства позначена коливаннями – 47,6% у 2005 р., 39,3% у 2010 р. і 44,5% у 2011 р.²⁸. Майже дві третини населення України можна вважати об'єднаним почуттям патріотизму: у 2010 р. 53,0% ніколи й нікуди не виїжджали б з місця свого проживання, а 11,2% якби й виїхали, то в межах України²⁹.

Повертаючись до питання про потенціал солідаризації на основі етнічної ідентичності слід враховувати, що суттєвою перешкодою для такого процесу є незбіг між етнічним і мовним складом населення і брак послідовності громадян у їхніх мовних уподобаннях. Приміром, частка тих, для кого рідною мовою є українська, протягом 1992–2011 рр. практично не змінилася – відповідно 61,9 та 61,3%. Частка тих, хто вважає рідною мовою російську, так само залишилася практично незмінною – відповідно 34,96 то 34,4%. Переважно українською мовою у 2011 р. спілкувалися 42,8% (у 1992 р. – 36,8%), а переважно російською – 38,6% (у 1992 р. – 29,0%). Але при цьому протягом 1996–2011 рр. зросла від 32,9 до 47,1% частка противників надання російській мові статусу офіційної, і, навпаки, зменшилася від 50,9% до 41,6% частка прихильників такого акту³⁰.

Сумнівним виглядає і потенціал самоідентифікації українців за приналежністю до громадянськи активних груп – хронічно високою була частка тих, хто не належить до жодної з громадських політичних організацій чи рухів: протягом 1994–2011 рр. вона зросла від 82,2 до 87,0%³¹.

²⁷ Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2. – К., 2011. – С. 132.

²⁸ Там само. – С. 29.

²⁹ Там само. – С. 101, 102, 138.

³⁰ Там само. – С. 67, 68.

³¹ Там само. – С. 22.

Незалежно від утвердження чи-то поліетнічного, чи-то моноетнічного характеру української нації, для аналізу рівня її солідарності важливо з'ясувати налаштування українських громадян щодо поняття «український націоналізм». Соціологічне дослідження на відповідну тематику проводилося соціологічною службою Центру Разумкова в грудні 2005 року³² у всіх регіонах України.

**Який зміст Ви вкладаєте у поняття
«український націоналізм»? (%)**

Це ідеологія, що розколює суспільство на етнічних українців та «не українців» і передбачає обмеження прав «не українців»	41
Це світогляд, основна ідея якого – перетворення України в сильну державу з високим міжнародним авторитетом і високим рівнем життя громадян	27,3
Це явище існувало в Західній Україні в 1940–1950 рр. і зараз не є актуальним	14,5
Інше	2,8
Важко відповісти	14,4

Упереджене ставлення до українського націоналізму являє собою пострадянську інерцію комуністичної пропаганди. Хай і хибно сформоване, це ставлення впливає із загального засудження злочинів, які чинилися з політичною метою і в цьому сенсі, хоч як це парадоксально, надає українській ідентичності гуманістичних ознак. В той же час, домінування цієї інерції залишає у меншості тих, хто розуміє націоналізм як курс на перетворення України на сильну державу, чого не можна досягти без згоди з головним націоналістичним кредо – пріоритет інтересів своєї нації над іншими.

Незалежно від моно- чи поліетнічного характеру української нації, найбільш виразною ознакою її ідентичності, спільної для усіх громадян, буде історична пам'ять – ознака, яка має значно більший об'єднуючий потенціал ніж навіть мова чи культурна традиція. В той час як мова і культура піддаються постійним впливам, історія як така, що залишилася у вічності, залишається незмінною за набором подій, постатей і дій. Але такий характер історія має за умови суспільної згоди щодо оцінок минулого. У протилежному випадку історія стає чинником руйнування суспільної солідарності.

Поки що історична політика української влади (якщо вкладати у це поняття офіційне бачення пріоритетів у сфері політики пам'яті) виділяється такими рисами:

- брак чітко окреслених контурів;
- аморфність, позбавлена будь-яких ознак модернізаційного, інноваційного налаштування;
- брак тверезої національної самокритики й поваги до культурної спадщини;
- вибудовування оціночних критеріїв по лінії «своє – чуже», при цьому чуже надто часто постає у публічних дискурсах як вороже. Така невизначеність створює сприйнятливий ґрунт для підтримання антиномічності суспільної психології.

Політика пам'яті коливалася в залежності від фактору персоніфікації, тобто залежала від того, хто перебував на президентській посаді. За президентства Леоніда Кравчука відбувалася «націоналізація» історії, використання відроджувальної схеми Михайла Грушевського, але доволі обережно й вибірково. За президентства Леоніда Кучми – практикування амбівалентності, поєднання радянського й національного наративів з виключенням із суспільної пам'яті антагоністичних подій та постатей. Це забезпечувало певний мінімум політичної стабільності в країні, але водночас обмежувало можливості відкритих публічних дискусій щодо минулого і зменшувало простір солідаризації щодо минулого. За президентства Віктора Ющенка – актуалізація історичних дискусій як чинник творення культурно однорідної української нації за формулою «одна церква, одна мова, одна історія»³².

Головні чинники кризового стану стратегій історизації України:

- запровадження дилетантами-непрофесіоналами спрощених моделей залежності між політичними й когнітивними функціями історичного знання, а відтак і між теоретичною і прикладною сферами репрезентації минулого;
- підпорядкування історичного знання легітимізаційним політичним завданням;
- «відроджувальний» характер пошуку історичної складової національної ідеї, пасеїзм (самозамилування) історизації суспільства з переходом до пошуку ворога на стороні і до вимог відшкодування за образи;

³² Грицак Я. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Евсеї / Я.Грицак. – К., 2011. – С.261 – 278.

- мартирологічність і віктимність національного історичного наративу;
- педалювання теми трагедій і страждань для здобуття емоційних дивідендів;
- оборонність історичної свідомості;
- вплив народницьких концепцій на процес вітчизняного історієписання (соціальний портрет українського суспільства здебільшого постає у вигляді «громади у сіряках») ³³;
- загальна невизначеність в аксіологічній сфері;
- незаангажованість інтелектуалів у формування політики пам'яті, тут традиційно «правлять бал» політики й політтехнологи, зайняті переважно пристосовуванням моделей репрезентації минулого до смаків та уподобань перших осіб держави;
- домінування у візуалізації історії некритичного панукраїнізму, етноексклюзивності, названих «слейним українським пафосом» ³⁴;
- широке використання «кліодинаміки» у політичній боротьбі, внаслідок чого конфлікт інтерпретацій набуває ціннісно-світоглядного характеру;
- прагматичне обстоювання кожною політичною силою своєї «правди», при цьому минуле сприймається не як таке, що пройшло, а як дійовий чинник впливу на сучасні політичні процеси і на майбутнє;
- брак культури діалогу, прагнення «перемогти опонента за будь-яку ціну» міцно стоїть на заваді пошуку навіть часткових компромісів, не кажучи вже про консенсус;
- брак послідовності у владній політиці, внаслідок чого відбувається роздвоєність українського історичного та ідеологічного ландшафту ³⁵ (наприклад, місцеві органи влади Мелітополя не могли бути непричетними до розміщення у місті величезного портрета Миколи II із промовистим написом «Прости нас, наш государь»; місцеві органи влади у південних містах також сприяють увічненню імперської традиції – встановлення пам'ятників Катерині II-й, Г. Потьомкіну та ін.);
- відсутність у владних структур держави чіткої пам'ятко-охоронної стратегії. Якщо подивитися на стан автентичних історичних пам'яток XI–XVIII століть, то, за нечисленними

³³ Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України. – К., 2008. – С.11.

³⁴ Історія в її людському вимірі // День. – 2011. – 15 вересня.

³⁵ Без царя в голові // День. – 2012. – 18 липня.

винятками, це руїни, які упродовж століття взагалі можуть зникнути;

- домінування значною мірою ідеологізованої й політизованої лінійно-телеологічної схеми з переважанням в ній інтересу до «історії битв» на шкоду уважному вивченню громадянських ініціатив, історії ідей, особливостей ментальності, культурних надбань.

Як наслідок, історична ідентичність українського соціуму проявляє себе роздвоєністю у баченні власної минувшини і постійними битвами за історію. Українське суспільство характеризується як «хворе на історію», як таке, що болісно реагує на будь-які проблеми, пов'язані із власним минулим³⁶.

Поки що ані мова, ані історична пам'ять не спроможні забезпечити ідентифікаційну єдність українських громадян і зміцнити підвалини його солідаризму.

2.2. Об'єднуючий потенціал суспільної моралі і цінностей

Дія морально-ціннісного чинника суспільної солідарності в Україні послаблюється обставинами її трансформаційного стану:

- динаміка соціальних змін. Набір нових цінностей далеко не завжди співвідноситься з практикою соціального життя, внаслідок чого виникає розчарування та зневіра у цінностях, а відтак і у доцільність дотримання їх разом з усім соціальним оточенням;

- домінування «неформального» над «формальним» у сфері ціннісно-нормативної регуляції соціальної поведінки, що послаблює значення публічного визнання і дотримання суспільних норм у повсякденній діяльності, сприяючи поширенню нігілістичних настроїв серед населення, знижує прогнозованість дій людини, ускладнюючи соціальну взаємодію на підставі норм, негативно впливає на формування відчуття відповідальності і взаємних обов'язків;

- політизація соціокультурних відмінностей. В Україні політичні спекуляції на культурні теми на фоні слабо розвинутої громадянської культури створюють конфліктні ситуації (як, наприклад, негативна реакція того чи іншого сегмента або на політику зміцнення етнічної ідентичності, або на надання регіонального статусу російській мові), які зміцнюють солідарність всередині певного сегмента, але послаблюють її на загально-суспільному рівні і наближують до порогу політизації групових

³⁶ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави. Національна доповідь. – К., 2009. – С.462.

відмінностей, вихід за який може призвести до суспільної дезінтеграції³⁷.

Систему близьких за змістом понять, що пропонуються як об'єднуючі цінності, традиційно включає в себе такі, як «консолідація», «єдність», «злагода», «гармонія», «соборність». Вони використовуються для мобілізації інтегративного потенціалу суспільства на досягнення певних завдань у майбутньому (подолання кризи, державотворення, економічне піднесення тощо). Прагнення забезпечити суспільну єдність в Україні пояснювалось не стільки необхідністю піднесення виробництва і добробуту чи проведення реформ, скільки запобіганням внутрішню суспільній конфронтації і збереженням громадянського миру.

Ідея зміцнення суспільної єдності на ціннісній основі прямо чи опосередковано була присутня у політичній риторичі усіх президентів України. Крізь промови Л. Кравчука червоною ниткою проходила ідея збереження громадянського миру в умовах входження у державу незалежність і самостійне життя. Риторика солідаризації українського суспільства апелювала до таких понять як «державна», «церква», «народ», «нація», «політичні партії», «громадські рухи»³⁸.

Під час обох каденцій Л. Кучми президентська риторика була збагачена цінностями громадянської і демократичної культур, а провідну тему громадянського миру змінила тема державотворення, доповнена темами соціальної справедливості і європеїзації. Політична довіра, стабільність, відповідальність,

³⁷ Американський політолог А. Лійпгарт у своїй роботі «Демократія у багатоскладних суспільствах» описав це як ризики політизації одночасно декількох соціокультурних рис однієї групи (Див.: Lijphart A. Democracy In Plural Societies. – N.Y.: Vail-Ballou Press, 1980. – 248 p.).

³⁸ Кравчук Л.М Новорічне привітання Президента України Л.М.Кравчука народів України / Л.М.Крвчук // Нові дні. – 1993. – N 515(лютий). – С.7–9; Кравчук Л.М Послання Президента України Верховній Раді України тринадцятого скликання / Л.М.Кравчук // Молодь України. – 1994. – 13 травня. – С.1,2; Кравчук Л.М Новорічне привітання Президента України Л.М.Кравчука: Виступ по Українському телебаченню 31 грудня 1993 року / Л.М.Кравчук // Урядовий кур'єр. – 1994. – 4 січня. – С.1; Кравчук Л.М Послання Президента України Верховній Раді України тринадцятого скликання / Л.М.Кравчук // Молодь України. – 1994. – 13 травня. – С.1,2; Кравчук Л.М Щоб був в Україні добрий лад: Інтерв'ю Президента України Леоніда Кравчука «Голосу України» напередодні Нового року / Л.М.Кравчук // Голос України. – 1992. – 31 грудня. – С. 2–3; Кравчук Л.М Дорогі співвітчизники!: Вітання Президента України з нагоди свята Різдва Христового // Урядовий кур'єр. – 1993. – 25 грудня. – С. 1.

права і свободи складали набір політичних цінностей, призначених для згуртування українських громадян навколо творення «політичної нації», «довіри до влади, а влади до людей», «збереження стабільності», «свободи», «непорушності і невідчужуваності цінності людини і громадянина». Патріотизм наповнювався поняттям соціально-економічного успіху, що дозволяло тлумачити його у тому числі і як економічну категорію, і як національну гордість, яка за рахунок згадування імен видатних історичних постатей і сучасників мала зв'язати «минуле» і «сучасне» українського суспільства. Складовими громадянської злагоди визначались міжетнічна і міжконфесійна толерантність, релігійна свобода, взаємоповага, а також «християнські» цінності – «Віра, Надія, Любов, Терпимість і Братерство»³⁹.

Заклики до спільних цінностей супроводжувалися ідеєю створення «об'єднувальної політичної сили», необхідність у якій обґрунтовувалася регіональними відмінностями в електоральних орієнтаціях громадян, що вважалися перешкодою суспільної єдності. Згуртування українського суспільства навколо зазначених політичних і громадянських цінностей розглядалось як умова реалізації державотворення і визначалось як «наше спільне завдання» (щось на зразок національної ідеї), як «світоглядний орієнтир» суспільної консолідації в Україні, який визначає основні пріоритети суспільно-політичного життя»⁴⁰.

³⁹ Кучма Л.Д. З Воскресінням Христовим!: Привітання Президента України / Л.Д.Кучма // Урядовий кур'єр. – 1996. – 13 квітня. – С. 1; Кучма Л.Д. Інавгураційна промова Президента України Л.Д.Кучми в Національному палаці «Україна» 30 листопада 1999 року / Л.Д.Кучма // Урядовий кур'єр. – 1999. – 1 грудня. – С. 3; Кучма Л.Д. Новорічне привітання Президента України Леоніда Кучми українському народу / Л.Д.Кучма // Урядовий кур'єр. – 1995. – 3 січня. – С. 1–2; Кучма Л.Д. Інавгураційна промова Президента України Л.Д.Кучми в Національному палаці «Україна» 30 листопада 1999 року / Л.Д.Кучма // Урядовий кур'єр. – 1999. – 1 грудня. – С.3; Кучма Л.Д. Україна: Посуп у XXI століття: Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000-2004 роки: Послання Президента України до Верховної Ради України / Л.Д.Кучма // Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого. – С. 5–12; Кучма Л.Д. Інавгураційна промова Президента України Л.Д.Кучми в Національному палаці «Україна» 30 листопада 1999 року / Л.Д.Кучма // Урядовий кур'єр. – 1999. – 1 грудня. – С.3; Кучма Л.Д. З Воскресінням Христовим!: Привітання Президента України / Л.Д.Кучма // Урядовий кур'єр. – 1996. – 13 квітня. – С.1.

⁴⁰ Кучма Л.Д. Визначна подія всесвітньої історії: Доповідь Президента України Леоніда Кучми на Урочистих зборах, присвячених

У системі цінностей, популяризованих за часів президентства В. Ющенка, часто використовувався термін «єдність», а факторами її досягнення мали стати світоглядні (діти і родина, мир і спокій, праця і добробут, надія і віра, людська гідність), політичні (єдність, свобода, стабільність, справедливість і демократія), громадянські (патріотизм, особиста ініціатива, свобода слова і загальнонаціональна злагода) пріоритети⁴¹. Концепт української «політичної» нації було поєднано з концептами «Української держави» та «Єдиної Церкви», що на практиці мало стати основою нації «без поділу на погляди, віру, слово чи походження». Солідаризація українського суспільства, якщо виходити з риторики В. Юценка, передбачалася у два кроки: спочатку проведення кордонів соціокультурних ідентичностей (громадянська, регіональна, релігійна, етнічна, мовна), потім – об'єднання на основі спільної історії, міжнаціональної толерантності, європейських демократичних цінностей («об'єднатися там, де розпочинаються основні інтереси держави, нації і української людини»)⁴².

Провідними цінностями як основи консолідації українського суспільства з початком президентства В. Януковича проголошуються громадянство, єдність у культурному розмаїтті, політичний і соціокультурний діалог, стабільність, порозуміння і злагода. Україна представлена в образі «спільного дому» (подібно до образу, сконструйованого Л. Кучмою), в якому співіснують різні культури, етноси і релігії. Ціннісними засадами

Дню незалежності України 24 серпня 1995 року / Л.Д.Кучма // Голос України. – 1995. – 28 серпня. – С. 2–3; Кучма Л.Д. Суспільно-політичний розвиток країни. Формування основних засад громадянського суспільства (Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році» / Л.Д.Кучма // Актуальні проблеми внутрішньої політики: Фаховий науковий журнал з політичних наук та державного управління. – 2004. – Вип. 2. – С.15–34.

⁴¹ Ющенко В.А. Послання Президента України Віктора Юценка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України [у 2007 році], 2008 рік / В.А.Ющенко // Офіційний вісник Президента України. – 2008. – № 15 (53). – С.3–15.

⁴² Ющенко В.А. Щорічне Послання Президента України Віктора Юценка до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України // Зоря Полтавщини. – 2009. – 7 квітня. – С.2; Ющенко В.А. Щорічне Послання Президента України Віктора Юценка до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України // Зоря Полтавщини. – 2009. – 7 квітня. – С.2;

загальнонаціональної злагоди визначаються гуманістичні ідеали, соціальний прогрес, толерантність, терпимість та відповідальність⁴³.

За усіх відмінностей між ціннісними риториками українських президентів, кожна з них була спрямована на зміцнення солідарності суспільства. Повному і глибокому засвоєнню цих цінностей самим суспільством заважали такі чинники, як:

- повільна динаміка економічного розвитку країни, а в деяких галузях повна або часткова деградація;

- невідповідна очікуванню ситуація із рівнем матеріального становища, що формує почуття невпевненості та розчарування діями влади;

- ненадійність системи соціального захисту, недостатнє виконання нею реабілітаційної (пом'якшення наслідків бідності та інших негативних соціальних явищ) та превентивної (запобігання зубожінню населення) функцій; анемічність основних складових системи соціального захисту – соціального страхування (захист громадян від соціальних ризиків, що впливають на їх працездатність: хвороба, каліцтво, старість та інші випадки, передбачені законом), соціальної допомоги (різні види соціальних виплат, дотацій, пільг, субсидій, що надаються особам, які потребують соціального захисту), соціальної справедливості (перерозподіл суспільних благ від сильноресурсних до слаборесурсних груп).

- надмірний патерналізм психології українців, переважання в ньому екстернальності, тобто пояснення своїх проблем зовнішніми обставинами, а не своїми особистими якостями;

Неодмінний атрибут системи солідаризуючих суспільство цінностей – її тривалість у часі механізмом міжпоколінного передавання. І, з другого боку, сам характер міжпоколінних стосунків значною мірою відображує ціннісну орієнтованість суспільства.

Функцію соціального регулятора конфліктних відносин між поколіннями може виконувати культура міжпоколінної солідарності, яка заснована на аксіологічних механізмах діалогу та взаємодії поколінь. Культура солідарності поколінь має свою рефлексію на формування соціального капіталу, завдяки якому формується солідарність між віковими групами.

⁴³ Янукович В. Послання Президента України до Українського народу, 2010. / В.Ф.Янукович // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/17307.html>

Міжпоколінні відносини в Україні перебувають під впливом таких чинників, як:

- зростаюча орієнтація всіх сфер життя на швидкі і радикальні соціальні зміни;

- прагнення до більш справедливого розподілу соціальних ресурсів в контексті взаємин минуле-сьогодення-майбутнє;

- зміни у віковому складі українського суспільства, що зумовлені, з одного боку, загальносвітовими тенденціями, з іншого – катастрофічними і непрогнозованими наслідками реформ в економічній і соціальній сферах; стратегічним віддзеркаленням демографічних проблем є збільшення частки людей у віці старше 60 років протягом 1959–2001 рр. від 10,5 до 21,4%, і, навпаки, зменшення частки людей у віці від 14 до 35 років до 31,9%;

- пізніше соціальне і професійне дорослішання сучасної української молоді, спричинене несприятливими умовами для неї на ринку праці.

Найбільш чисельні вікові кагорти в Україні, чия психологія особливо впливає на характер міжпоколінних відносин, відзначаються такими особливостями.

"Покоління застою" (середина 1940-х – кінець 1960-х рр. народження) складає 39% населення країни. Його соціалізація відбувалася в досить стабільному суспільстві як з точки зору економічних умов, так і з точки зору соціальних можливостей. Поряд з цим, формувалися групи з протестними орієнтаціями, які знаходили вираження у громадських діях різного типу: ліберальних, дисидентських, національних, релігійних та ін.

"Покоління перебудови" (кінця 1960-х рр. народження). Зараз це 28% дорослого населення країни⁴⁴. Це покоління поєднує в собі вплив цінностей «застійного соціалізму» і горбачовської «перебудови», що можна експлікувати, хоча й умовно, на особливості ціннісної системи «шестидесятників». Адаптація цього покоління до умов ринкової економіки відбулася нерівномірно, в залежності від стратегії індивідуального вибору та сімейних стосунків.

"Пореформене покоління" (народження 1990-х рр.) демонструє найбільший розрив з іншими віковими групами. Це викликано тим, що їх формування відбувалося в умовах суперечливого становлення нового типу суспільних відносин, еконо-

⁴⁴ Левада Ю.А. Поколения XX века: возможности исследования / Ю.А.Левада // Мониторинг общественного мнения. Экономические и социальные перемены. – 2001. – № 5. – С. 7-10.

мічних витрат, пов'язаних з впровадженням приватної власності і ринкових відносин, а також більшим у порівнянні з попередніми поколіннями входженням в контекст впливу глобальної культури та інформаційного суспільства.

Найбільш проблемною віковою групою сьогодні можна вважати групу у віці до 35 років, але і в цьому середовищі виділяються групи з відмінними ціннісними орієнтаціями.

Покоління 30-річних було першим поколінням, яке зіткнулося з різкими змінами на ринку праці і змушене було вибирати нові адаптивні життєві стратегії, деякі вже на старті трудового шляху зіткнулися з безробіттям. Водночас, саме це покоління включало в себе найбільших ентузіастів ринкових і соціальних реформ, їх навіть називали «романтиками реформ»⁴⁵. Однак, як відзначають дослідники, останнім часом ця когорта стала більш критично ставитися до ринкових відносин в економіці і найбільш помітно повернула у бік актуалізації цінностей минулого.

Група 18-25-річних. Ця група проходила стадію свого особистісного формування після початку економічних реформ – її представники пішли в школу вже в незалежній Україні, яка разом з демократизацією суспільства взяла курс на пріоритет ринкових цінностей. Молоде покоління краще адаптувалося до сучасного соціально-економічного простору в порівнянні з тими, хто пройшов основні етапи формування власної особистості в радянський період. Для цієї вікової групи також характерний більш високий запит на високий соціальний статус та оптимізм щодо майбутнього. Зокрема, 48,1% респондентів цієї вікової групи вважають, що ситуація в Україні до 2020 р. покращиться, а 7,3% упевнені, що вона значно покращиться⁴⁶.

В системі цінностей середнього і молодого покоління спостерігаються відмінності в питаннях життєвої позиції. Наприклад, серед представників поколінь, що пройшли соціалізацію в роки реформ, чітко домінує переконання, що виділитися серед інших і бути яскравою індивідуальністю краще, ніж жити, як усі. Навпаки, респонденти старше 35 років переконані, що жити, як усі, краще, ніж виділитися серед інших. До цієї ж групи відноситься і ставлення до можливості самостійного вибору індивідом країни проживання, а також можливості переступити

⁴⁵ Семёнова В. Социальная динамика поколений: проблема и реальность / В.В.Семёнова. – М., 2009. – С. 146.

⁴⁶ Іващенко К. Майбутнє України з погляду поколінь // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. – К., – С. 449–456, 452.

через моральні норми і принципи для досягнення успіху в житті. Молодь у віці до 25 років в більшості своїй обирає орієнтацію на ініціативу і пошук нового, старше покоління – орієнтацію на традиції, на звичне, а група 26-35-річних розділилася у своїх симпатіях навпіл⁴⁷.

Одним з основних маркерів ціннісних розходжень поколінь можна вважати цінність моральних норм. Більшість молоді (59% у віці 18–25 і 52% у віці 26–35 років) вважає, що сучасний світ жорстокий, а значить, для того, щоб домогтися успіху в житті, іноді доводиться переступати через моральні норми і принципи. При цьому для старшого покоління типовим є протилежне судження. Зокрема, 63% респондентів старших вікових груп згодні з думкою, що краще не домогтися успіху в житті, чим переступати через свої моральні норми і принципи⁴⁸.

Загальний характер міжпоколінних відносин відзначається такою самою амбівалентністю, як і суспільні відносини в цілому. З одного боку, присутня солідарність у формі інституційного договору з приводу політики соціального захисту, який зазвичай називають міжпоколінним контрактом, тобто контрактом між працюючим і непрацюючим населенням, як і контрактом між окремими віковими групами, які отримують соціальну допомогу. Концепція соціального контракту між поколіннями зводиться до ідеї «соціального боргу», що набуває форму економічного «взаєморозрахунку» між старшими і молодшими, але не завжди піддається адекватному матеріальному вираженню.

Крім того, триває сімейний контракт поколінь, який регулює обов'язки та очікування членів сім'ї щодо один одного за трьома нормативним напрямками – вирощування наступних поколінь, надання старшому поколінню можливості виростити онуків; шанування старшого покоління і надання йому допомоги на схилі років.

Фактично, саме на сімейному рівні соціальний контракт поколінь проявляється як реальність, хай і в кожному випадку окремо. Принаймні, більшість молодих людей при необхідності вирішення своїх проблем звертається, в першу чергу, до батьків та родичів (так поступають 74% опитаних), і значно менше до своїх друзів – 38%.

З другого боку, труднощі перехідного періоду породжують дисбаланс у відносинах між поколіннями, який може призводити до загострення їхніх взаємних відносин, насамперед у

⁴⁷Там само. – С. 270.

⁴⁸Там само. – С. 275.

економічній сфері, у вигляді дисбалансу «взаємних боргів», зокрема, у випадках дискримінації за віковою ознакою. Стосовно українського сьогодення подальший неконтрольований розвиток конфліктних відносин між поколіннями може мати вигляд як політичного або культурного конфлікту, так і соціального протистояння з приводу розподілу економічних ресурсів між когортами, що вступають у трудове життя, працюючими і пенсіонерами.

Проблеми у міжпоколінних відносинах відображують загальні зміни у нормативно-ціннісній системі суспільства. Найбільш помітні ціннісні зміни проявляються у ставленні до приватної власності і до спричиненого нею соціального розшарування людей. Так, на запитання «У нашому суспільстві є бідні й багаті. Як Ви оцінюєте таке явище?» у 2004 р. відповіли, що вважають його цілком несправедливим тільки 29,1%. І хоча їх набагато більше, ніж тих, хто вважає різке майнове розшарування цілком справедливим, бо, мовляв, кожен заслуговує на свою долю (10,9%), але значно менше за тих, хто визнає це явище справедливим тільки у тих випадках, коли багатство отримане чесним шляхом завдяки здібностями та наполегливій праці, а бідність є наслідком особистої безпорадності – 52,5%⁴⁹.

Щоправда, ставлення до самої приватної власності є дещо суперечливим. З одного боку, солідарним у схваленні приватного підприємництва в Україні є більше половини населення – 52,8% у 1992 р. та 53,9% у 2010 р. В той же час, зросла солідарність у негативному ставленні до приватизації великих підприємств (31,6% у 1992 р. та 61,3% у 2010 р.) з відповідним зменшенням частки позитивно солідарних у цьому питанні (від 25,1 до 12,9%). Навіть приватизація малих підприємств оцінюється негативно – 13,6% у 1992 р. та 28,1% у 2010 р. при зменшенні за цей час позитивно налаштованих від 56,2 до 39,8%. І це при тому, що частка скоріше і повністю готових відкрити власну справу зросла від 41,3% у 1992 р. до 49,3% у 2010 р. Нарешті, різко зросла протягом цього періоду негативна солідарність щодо передачі у приватну власність землі – від 13,9 до 54,4% при зменшенні частки позитивно налаштованих від 63,5 до 24,0%. Що ж до купівлі-продажу землі, то тут негативне ставлення було завжди високим – від 44,4% у 1994 р. до 57,2% у 2010 р., а у 2006р. цей показник сягав 60,5%⁵⁰.

⁴⁹ Паращевін М. Вказ. праця. – С. 456.

⁵⁰ Українське суспільств. Двадцятих років... – Т. 2. – С. 16–19.

З одного боку, наведені дані про підтримку приватного підприємництва мають вважатися свідченням демократичних цінностей. Але, з другого боку, бажання більшості зберегти у державній власності не тільки великі, а й малі підприємства, а також землю свідчить про патерналістські засади суспільної солідарності у питанні майнових цінностей.

Якщо оцінювати напрям трансформації українського суспільства, то слід визнати її аналогічність трансформації усього пострадянського простору. Тому буде цілком виправданим застосувати до характеристики українського суспільства термін, вжитий до пострадянського суспільства в цілому – станове суспільство, а загальний суспільний лад як «Нове Середньовіччя».

У новосередньовічному суспільстві утворився нездоланий ціннісний бар'єр між масами та новою елітою, яка приймає до себе лише тих, хто готовий ділом довести свою готовність зраджувати інтереси та цінності народу і яка «принципово закрита для всіх, хто здатен по справжньому сповідувати якісь ідеали, традиції й цінності – якщо не вважати такими цінності й традиції «успіху» і ринково-матеріального добробуту». Тобто, еліта формується за цінностями, які не об'єднують людей, а, навпаки, розділяють і озлоблюють їх, провокуючи загальну агресивність⁵¹.

Ознакою «Нового Середньовіччя» в Україні стає дедалі більша неспроможність людей визначитися з тими ідеологічними цінностями, які можуть стати основою якщо не суспільної солідарності загалом, то хоча б політико-групової. І хоча в Україні частка тих, хто певною мірою і дуже цікавиться політикою, завжди була переважаючою (75,4% у 1992 р. і 68,7% у 2011 р., а у 2005 р. взагалі 88,8%), тим не менше це не сформувало достатньо чисельних суспільних сегментів, солідарних у своїх ідеологічних уподобаннях. За переважання частки прихильників приватного бізнесу, частка прихильників капіталізму протягом 1994–2011 рр. зменшилася від 12,7 до 8,7%, а частка прихильників соціалізму збереглася на приблизно одному рівні – відповідно 22,1 та 21,8%. Але найбільший сегмент суспільства складається з тих, хто готовий підтримувати тих і тих, аби не конфліктували (22,7%), хто не підтримує нікого з них (31,0%) і хто не спроможний визначитися з

⁵¹ Мелков Ю. Пострадянське суспільство: Нове Середньовіччя / Ю.Мелков // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2008. – №3. – С. 183, 186.

ідеологічними цінностями (15,4%), як це впливає із соціологічного моніторингу за 2011 р. Аналогічною є картина зі здатністю людей солідаризуватися навколо конкретних політичних течій: у 2011 р. 11,5% не підтримували жодну, 10,4% остаточно не визначалися, а 26,9%, тобто більше чверті населення, взагалі не розумілися на них⁵².

Розгубленість населення у ставленні до політичних ідеологій, які могли б зміцнити його солідарність, зумовлена загальною розгубленістю щодо системи цінностей. Весь період незалежності населення сприймає як постійне руйнування цінностей попередньої епохи. Формуванню ж нової системи цінностей як основи суспільної солідарності перешкоджає загальна аномійна деморалізованість суспільства, індекс якої (за шкалою 0-18 балів) хоча і зменшився порівняно з 1992 р. (13,6), але залишався у 2010 р. високим – 12,9. Один з проявів такого стану суспільних настроїв є постійно висока частка тих, хто вважає, що все так швидко змінюється, що не зрозуміло, яким законам треба слідувати – 80,3% у 1992 р. і 73,4% у 2010 р.⁵³.

Розгубленість у ціннісних питаннях має, зокрема, своїм проявом зневіру до присутності у суспільстві такої солідаризуючої цінності як емпатія. Більше половини українців весь час вважали, що більшість людей у душі не люблять обтяжувати себе заради того, щоб допомогти іншим: частка тих, хто так думає, становила 53,2% у 1992 р., 59,4% у 2008 р. і 56,1% у 2010 р. в той час як частка незгодних з цим неухильно зменшувалася⁵⁴.

Яскравий прояв відсутності емпатії – ставлення суспільства до потреб кримських татар. З одного боку, від 1992 р. до 2010 р. згодних допустити представників цього народу у якості мешканців України збільшилася від 29,1 до 40,3%. Але, з другого боку, практично незмінною залишилася частка тих, хто взагалі не пускав би кримських татар в Україну – відповідно 16,3 та 15,3%, а у 2002 р. вона сягала 25,8%⁵⁵. Відсутність емпатії щодо своїх проблем відчула навіть національна більшість, зокрема у питанні відродження її мови і утвердження цієї мови відповідно до її історичного значення. Такий засіб вирішення цього питання, як консти-

⁵² Українське суспільство. Двадцять років... – Т. 2. – С. 20–21.

⁵³ Там само. – С. 37–39.

⁵⁴ Українське суспільство. Двадцятих років... – Т. 2. – С. 41.

⁵⁵ Українське суспільство. Двадцятих років... – Т. 2. – С. 59.

туційне закріплення за українською мовою статусу єдиної державної, було підступно знівельовано прийнятим у 2012 р. законом про засади мовної політики, яким фактично було увільнено населення значної частини України від обов'язку знати українську мову. У такий спосіб було законсервовано наслідки антиукраїнської політики, яку здійснювали російська та радянська імперії і яка полягала у лінгвоциді та етноциді щодо етнічних українців та національних меншин (крім етнічних росіян) на теренах України.

Серед позитивних зрушень щодо розповсюдження почуття емпатії можна виділити дедалі більше розуміння гендерних проблем, зокрема сприяння жіночій участі у бізнесі та управлінні. Протягом 1992–2010 рр. від 50,1 до 69,1% зросла частка тих, хто згоден, що жінки можуть обіймати керівні посади, в той час як частка незгодних з цим зменшилася від 34,8 до 18,4%⁵⁶. Однак, прояв гендерної емпатії не в усьому супроводжувався суспільною практикою. За даними кількарічної давнини жінок серед державних службовців вищого рівня було близько 15%, серед керівників середнього рівня 50%, а серед спеціалістів – 80%. В той же час у великому промисловому бізнесі України жінки обіймали лише 2% посад, серед власників малого і середнього бізнесу – 20%. Заробітна платня жінок була майже на третину меншою, ніж у чоловіків⁵⁷.

Проявом міжпоколінної емпатії може вважатися, зокрема, так звана солідарна пенсійна система, яка узвичаїлася в радянський період. Суспільна психологія звикла до того, що солідарна пенсійна система, коли утримання раніше працюючих має здійснюватися за рахунок нині працюючих, тобто їхніх нащадків, є однією з форм втілення принципу солідаризму, виразним проявом гуманізму у міжпоколінних відносинах, поваги і чуйності нащадків до своїх попередників. Зараз періодично лунає думка, що солідарна пенсійна система має бути заміненою на систему індивідуальних пенсійних накопичень як таку, що більшою мірою відповідає інтересам працюючих та членів їхніх сімей. Відтак, суспільству пропонується вибір між емпатією та індивідуалістичним прагматизмом у міжпоколінних стосунках.

⁵⁶ Там само. – С. 41.

⁵⁷ Саверська-Лихошва В. Роль і місце жінки в українському суспільстві / В.Саверська-Лихошва // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://varva-rada.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=144:newsflash-2&catid=31:general&Itemid=28

2.3. Психологія довіри в Українському суспільстві

Ціннісна основа солідарності має вважатися її неодмінним атрибутом з тієї причини, що саме почуття солідарності впливає із віри в те, що усі члени соціуму дотримуються однакових норм і принципів поведінки. Із цього впливає довіра до «своїх», і рівень цієї взаємної довіри є одним із критеріїв солідаризації суспільства. Довіра до «своїх» надає людині впевненості, що у кризові моменти вона не залишиться сам на сам зі своїми проблемами і отримає належну підтримку від солідарного з нею оточення. Почуття солідарності виступає запобіжником від самотності.

Українське суспільство не може бути охарактеризоване як суспільство самотніх людей. Зростання протягом 1992–2010 рр. частки тих, хто практично не відчуває себе самотньою людиною (від 27,6 до 35,9%)⁵⁸, можна вважати в цілому обнадійливим показником.

Впадає в око загальна розгубленість людей. Майже три чверті населення не можуть зрозуміти, у що їм вірити за існуючого безладу і невизначеності⁵⁹. Значною мірою такими настроями зумовлене те, що загальний рівень довіри людей і до свого оточення, і до суспільних інститутів залишається доволі низьким, про що свідчить Таблиця 1.

Таблиця 1.

Динаміка індексу довіри в українському суспільстві
(шкала 1–5 балів)

	1994	1996	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2008	2010
Сім'ї та родичам	4,5	4,6	4,5	4,6	4,5	4,4	4,5	4,5	4,6	4,6
Співвітчизникам	3,1	3,2	3,2	3,1	–	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4
Сусідам	3,3	3,3	3,2	3,2	–	–	3,3	3,3	3,4	3,4
Колегам	3,3	3,3	3,3	3,2	3,5	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5
Церкві та духовенству	3,1	3,0	3,0	3,1	3,3	3,3	3,5	3,4	3,5	3,5
Астрологам	2,5	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4
Засобам масової інформації (телебачення, радіо, газети)	2,7	2,7	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,9	2,9	2,9
Податковій інспекції	–	–	–	–	–	2,3	2,4	2,5	2,5	2,4

⁵⁸ Там само. – С. 83.

⁵⁹ Там само. – С. 37.

Продовження таблиці 1

Міліції	2,3	2,2	2,2	2,3	2,3	2,3	2,4	2,4	2,4	2,3
Прокуратурі	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3
Судам	–	–	–	–	2,3	2,4	2,4	2,4	2,4	2,3
Президенту	2,3	2,6	2,1	2,7	2,2	2,3	3,4	2,7	2,5	2,9
Верховній Раді	2,3	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	2,9	2,5	2,3	2,4
Уряду	2,3	2,3	2,1	2,4	2,2	2,3	3,1	2,5	2,4	2,6
Місцевим органам влади	–	–	–	–	2,3	2,5	2,7	2,5	2,5	2,5
Армії	3,2	3,1	3,0	3,1	3,1	3,1	3,1	3,0	3,0	3,0
Профспілкам	–	–	–	–	2,5	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5
Політичним партіям	–	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	2,5	2,4	2,2	2,2
Комуністичній партії	2,3	2,1	2,4	2,2	–	–	2,3	2,2	2,2	2,2
Керівникам державних підприємств	2,5	2,3	2,3	2,4	–	–	2,6	2,7	2,6	2,6
Приватним підприємцям	2,4	2,4	2,4	2,5	–	–	2,6	2,6	2,7	2,6
Банкам	–	–	–	–	2,1	2,3	2,5	2,6	2,6	2,1
Страховим компаніям	–	–	–	–	1,9	2,1	2,2	2,2	2,3	2,0
Благодійним фондам, громадським асоціаціям і об'єднанням	–	–	–	–	–	2,4	2,4	2,4	2,6	2,5

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2. – К., 2011. – С. 52.

З них випливає, що постійно високою протягом останніх півтора десятиліть була довіра тільки до рідних людей, а вище середнього рівня – до співвітчизників сусідів, колег, церкви та духовенства, певною мірою до армії. Не надто високим рівнем довіри користуються не лише політичні партії та інститути влади (в силу усталеності стереотипу, що «політика – брудна справа»), а навіть ті інститути, які мають бути уособленням суспільної моралі і справедливості – суди, прокуратура, міліція. Не користуються високою довірою і профспілки, хоча саме вони мають бути основою групового солідаризму, а також і благодійні фонди та громадські організації, які за своєю природою призначені бути моральною альтернативою владі.

Стан суспільної солідарності в Україні

Не кращою є і картина з довірою до різних суспільних інститутів (Див. Таблицю 2)

Таблиця 2.

Оцінка представниками різних соціальних категорій захисту їхніх інтересів з боку соціальних інститутів і посадовців (%).

Суб'єкти, які найкраще захищають інтереси	Соціальні категорії					
	Загалом за вибіркою	Підприємці та фермери	Інженерно-технічний персонал	Працівники сфери освіти	Працівники сфери охорони здоров'я	Студенти
Немає таких	47,0	53,8	49,6	40,8	45,6	32,2
Церква	11,8	9,9	8,7	11,3	16,3	10,4
ЗМІ	11,1	12,9	15,9	17,5	11,7	15,6
Президент	8,7	6,3	5,6	8,3	5,4	8,0
Органи місцевої влади	8,2	4,2	5,3	6,7	7,4	9,2
Опозиція у ВР	6,5	4,2	8,1	3,7	4,6	5,0
Міліція	6,1	3,0	6,7	5,2	6,3	11,8
Громадські організації	5,7	7,2	8,1	10,7	10,0	11,1
Уряд України	4,3	3,3	3,9	5,5	4,6	6,1
Профспілки	3,7	3,3	7,0	12,9	11,5	6,4
Прокуратура	3,5	4,2	5,0	4,6	5,7	5,9
Суди	3,3	3,9	4,5	6,7	4,3	11,1
ВР України	2,2	1,2	1,7	2,8	0,9	2,8
Політичні партії	1,2	1,2	2,2	1,5	2,0	1,9
Банки	1,1	3,9	1,4	2,1	2,6	1,9
Комунальні підприємства	0,8	0,6	2,2	1,2	0,0	0,9
Інші	0,7	0,9	0,6	0,9	0,3	1,9
Податкова інспекція	0,4	1,2	1,4	0,3	0,9	1,7
Важко відповісти	9,2	5,4	5,6	7,7	6,9	10,2
N	2484	333	358	326	349	423

Джерело: Малиш А. Рівень (не)довіри українців до інститутів та посадовців // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2012. – № 2. – С. 41.

В умовах формування солідаризму проблема довіри до влади як до інституту представницької демократії стає однією з головних, оскільки державні службовці та посадові особи органів місцевого самоврядування в умовах розвитку демократії стають об'єктом особливої уваги з боку громадськості. Рівень довіри населення до влади стає індикатором соціальної стабільності, що свідчить про готовність суспільства до серйозних реформ і визначає ступінь солідаризму в громадській думці⁶⁰. Високий рівень довіри населення до органів публічної влади сприяє стабілізації соціально-політичної ситуації, підвищує рівень взаємодії державних структур і громадянського суспільства.

Аналіз довіри населення до інституцій державної влади впродовж усього періоду існування незалежної української держи свідчить про її перманентно невисокий рівень: у період 1994 – 1998 рр. довіра до Кабінету Міністрів коливалася у межах 1,6 – 4,1%; до Верховної Ради України, відповідно, у межах 6,9 – 9,7%; до Президента – у межах 1,9 – 7,3%. У 2000-х роках, за даними опитування, проведеного КМІС, органи влади також не користувалися значною довірою громадян. Так, у лютому 2000 р. Президенту довіряло 21,9% опитаних, не довіряли – 65,9%; Уряд України викликав довіру 16,1% респондентів, недовіру йому висловили 68,8%; Верховній Раді України довіряли, відповідно, 12%, а не довіряли – 73,4%⁶¹. Згодом найбільш стрімко довіру населення втрачав Секретаріат Президента В. Ющенка і він сам. У 2007 р. цьому органу влади довіряли 15,3% мешканців країни, 2008-го – 14,6%, у 2009 р. – 4,7%. Рівень довіри українців до уряду варіювався таким чином: у 2007 р. йому довіряли 16,4% опитаних, у 2008 р. – 18,1%, у 2009 р. лише 6,7%. Щодо Верховної Ради України, то у 2007 р. їй довіряли 10,8% громадян України, у 2008 р. – 9%, а у 2009 р. – 4,2%⁶².

⁶⁰ Див.: Крутій О. М. Діалог влади і населення як елемент політичної культури / О.М.Крутій // Теорія та практика державного управління : Зб. наук. пр. / ХарПІ НАДУ. – 2004. – Вип. 8.; Погорелий С. Довіра до державної влади як категорія політичного управління / С. С. Погорелий // Державне будівництво – 2010 – № 1. / [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2010-1/doc/4/13.pdf>

⁶¹ Кириченко І. Маленький українець: довіра, побоювання, пріоритети / І.Кириченко // [Електронний ресурс] Режим доступу http://dt.ua/SOCIETY/malenkiy_ukrayinets_dovira_poboyuvannya_prioteti-99690.html

⁶² Довіра до влади падає // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.lvivpost.net/content/view/4639/260/>

Опосередковано рівень довіри/недовіри до Уряду може бути охарактеризований рівнем підтримки/не підтримки його діяльності. Згідно, дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва ⁶³, частка тих, хто повністю підтримував діяльність Уряду, різко зростала тільки у квітні – березні 2010 р. (у межах 25–26%), а у серпні 2012 р., тобто напередодні парламентських виборів, вона була так само низькою, як, приміром, у липні 2009 р. (відповідно 6,5 та 6,3%). Дещо зменшилася частка тих, хто не підтримує діяльність Уряду – 28% у квітні 2009 р. і 48,2% у серпні 2012 р., але зростання підтримки відбулося тільки стосовно окремих урядових заходів, але не в цілому.

Соціологічні дослідження виявили невисокий рівень впевненості і у здатність уряду забезпечити чесність парламентських виборів. Проведене Фондом «Демократичні ініціативи» з іншим дослідницьким центром – Київським міжнародним інститутом соціології восени 2012 опитування ⁶⁴ дало такі результати.

ЦВК переважно довіряли на Сході (51%) і Півдні (46%), переважно не довіряли на Заході (46%), а ставлення жителів Центру ділилося: 34% довіряли, а 32% – не довіряли. Лише 9% громадян були впевнені, що вибори пройдуть чесно, без підтасувань, ще 34% вважали, що будуть окремі порушення, які істотно не вплинуть на загальний результат; припускали, що результати можуть бути перекручені, 31% громадян і ще 16% були впевнені, що усе буде підтасоване. Головним доказом фальсифікацій будуть порушення під час виборчої кампанії (21%) та порушення на виборчій дільниці у день голосування (21%), а для 20% населення доказів фальсифікацій не потрібно, бо вони були впевнені, що вибори будуть сфальсифіковані.

Недовіра до інституцій влади так і не стала основою масової солідарності на основі міжособової довіри людей, як це впливає із Таблиці 3.

⁶³Чи підтримуєте Ви діяльність Уряду України? (динаміка, 2000-2012): соціологічні опитування / Сайт Центру Разумкова // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=75

⁶⁴Вибори-2012: Чи вірять громадяни у чесність виборів? Чи готові до протестів? Що може спонукати громадян до протестів?: соціологічні опитування / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/-press-relizy/vibori-2012--chi-virj.htm>

Таблиця 3.

Рівень довіри співвітчизникам (%)									
	1994	1996	1998	2000	2004	2005	2006	2008	2010
1. Зовсім не довіряю	5,9	7,6	7,6	7,1	5,1	2,6	2,9	3,9	3,0
2. Переважно не довіряю	12,8	10,7	12,3	13,3	12,9	9,5	8,3	9,6	10,7
3. Важко сказати, довіряю чи ні	46,5	48,1	44,8	48,6	42,3	38,7	41,9	37,4	40,6
4. Переважно довіряю	23,0	23,1	23,1	22,8	32,8	42,3	39,8	41,2	38,5
5. Цілком довіряю	7,2	10,6	10,4	7,3	6,7	6,8	6,9	7,6	7,0
Не відповіли	4,5	0,0	1,8	0,9	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3
Середній бал	3,1	3,2	3,2	3,1	3,2	3,4	3,4	3,4	3,4

Джерело: Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 2. – К., 2011. – С. 43.

Попри певне зростання довіри до співвітчизників, 80,6% населення у 2010 р. були згодні з тим, що зараз більшість людей ні у що не вірить, і цей показник майже не змінився порівняно з 1992 р., коли становив 81,8%, а його деяке зменшення було зафіксоване тільки у 2005 р. (76,3%), після чого він почав повертатися до початкової позначки. У 2010 р. понад три чверті людей вважали, що більшість може збрехати, щоб просунутися по службі. Не дуже відрізнялися частки тих, хто вважав, що більшість людей чесні тільки тому, що бояться бути викритими у брехні, і незгодних з цим (відповідно 43,6 та 36,6%). Майже кожен сьомий вважав, що більшість людей спроможні піти на нечесний вчинок заради вигоди або щоб уникнути неприємностей. В силу такої оцінки співвітчизників практично половина населення вважає, що найнебезпечніше – нікому не довіряти, в той час як незгодних з цим набагато менше – 36,0%⁶⁵.

2.4. Антрепренери солідаризму в Україні

Солідарність плюралістичного соціально-багатоманітного суспільства може бути досягнута як «солідарність солідарностей» – поєднання та узгодження інтересів усіх суспільних сегментів, які мають своїх лідерів, ідеологів, речників. Політика щодо формування суспільної солідарності має бути переважно

⁶⁵ Там само. – С. 40–41.

конструктивістською, спрямованою на поєднання елементів як «механічної», так і «органічної» солідарності. Тобто, вона має включати як засоби примушування до спільного правопорядку і норм поведінки, так і запровадження символічних комплексів, підтримку мікросоціальних форм солідарності, систему морального і політичного виховання громадян заради запобігання їхньої атомізації та заради усвідомлення ними значущості своєї згуртованості у єдиний соціум.

Реалізація стратегії суспільного солідаризму потребує зусиль суспільних і політичних акторів, які в силу свою авторитета або формальних повноважень можуть виступити антрепренерами цього процесу.

Політичні інститути. Політичні партії брали активну участь у концептуалізації ідеї суспільної солідарності, створюючи багатоманітні інтерпретації її ціннісного підґрунтя. У їхніх документах солідарність тлумачилась передусім як ціннісний базис суспільства; як принцип гармонізації відносин між політичними суб'єктами (громадяни і влада), соціальними суб'єктами (класами, верствами), що було спрямовано на подолання політичної і соціальної нерівності; як складова ідеології «центризму», яка складала альтернативну класичним ідеологічним течіям; як матрицю сприйняття політичної дійсності, яка не знайшла відгук серед українського населення. Імплементация солідарності в ідеологічний дискурс здійснювалась на основі комплексу політичних, соціальних і світоглядних цінностей, маркерів національної і громадянської ідентичностей. Зміст солідарності змінювався упродовж часу, під час різних виборчих кампаній відбувались зміни акцентів у розумінні цього поняття: як загальнонаціональної єдності, як політичної консолідації, як ознаки справедливого суспільства всезагального добробуту.

Хвиля популярності ідеї суспільної солідарності серед українських політичних партій розпочалася з 1993 р. У цьому році було створено Українську партію солідарності і соціальної справедливості, у 1997 р. – Партію солідарності України, а у 2000 р. – Партію регіонального відродження перейменовано на Партію регіонального відродження «Трудова солідарність України»⁶⁶. У період з 1999 по 2004 рр. виникли Українська партія «Єдність» (2000 р.), Всеукраїнська партія Миру і Єдності (2000 р.), Народний рух України за єдність (2000 р.), виборчі

⁶⁶ Партія регіонального відродження України // Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.). – К., 2011. – С. 267.

блоки політичних партій «Єдність» і «За єдину Україну!» (2002 р.), партія «Єдина Україна»⁶⁷. З 2004 р. по 2012 р. використання солідарності і єдності у назвах партій дещо втратило свою актуальність. У 2008 р. було зареєстровано партію «Єдина країна», а станом на жовтень 2012 р. Міністерством юстиції зареєстровано лише три політичні партії, у назві яких використовується поняття солідарності – «Солідарність жінок України» (1999 р.), «Солідарність» (2001 р.), «Громадянська солідарність» (2005 р.)⁶⁸.

Той факт, що жодна із тих партій, назва і програма якої були побудовані на ідеї солідарності, не стала парламентською, а такі партії, як Українська партія солідарності і соціальної справедливості і Партія солідарності України взагалі припинили своє існування (у 2003 і 2001 рр. відповідно), свідчить про те, що розвинути «ідеологію солідаризму» політичним партіям в Україні не вдалося.

Значною мірою це було зумовлено тим, що населення не бачило у більшості партій справжніх носіїв проголошуваних ними солідаризуючих цінностей справедливості, обов'язковості моральних та правових норм. Приміром, аналіз даних 430 кандидатів із прохідної частини партійних списків шести партій, проведений рухом «Чесно» наприкінці вересня 2012 р., засвідчив, що більше половини з них (242 чол.) причетні до корупційних схем, рейдерських захоплень, крадіжок державного майна й інших порушень закону⁶⁹. У тому числі з проаналізованих даних 120 кандидатів від Партії регіонів порушниками названо 105 чол.; зі 120 потенційних депутатів від Об'єднаної опозиції – 74 особи; із 70 кандидатів «УДАРу» – 19; із 70 комуністів – 23⁷⁰.

Конституційний дизайн політичних інститутів в Україні безпосередньо впливає на структурний і нормативний компо-

⁶⁷ Колишня назва – Партія Освітян України. Див.у: Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980-х – перша половина 2011 рр.) – К., 2011. – С. 299; Українська партія «Єдність» // Держава, влада та громадянське суспільство... – С. 415;

⁶⁸ Перелік політичних партій // [Електронний ресурс] Режим доступу: www.minjust.gov.ua/parties

⁶⁹ Движение «Чесно» изучило кандидатов // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://finforum.org/page/media.html/_/politics/dvizhenie-chesno-izuchilo-kandidatov-r21718

⁷⁰ Рух «Чесно» поражував депутатів-порушників // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://24tv.ua/home/showSingleNews.do?ruh_chesno_porahuvav_deputativporushnikiv&objectId=261622&runline

ненти суспільної солідарності, а також визначає її або механічний, або органічний характер. Йдеться про спільні норми та правила гри, які визнаються політичними акторами і створюють передумови для суспільно узгоджених дій і створюють (або навпаки руйнують) довірчі відносини, ефективність яких визначається рівнем довіри до політичних інститутів, які формують інституційну спроможність політичного режиму. За логікою існування політичний інститут передбачає наявність не лише чітко визначених правил гри і його функціональність, а й систему санкцій, які встановлюються у разі порушення правил гри як з боку «сильноресурсних» груп, які, власне, приймають політичні рішення, так і з боку суспільних груп, політичних партій і громадських організацій, чийм призначенням є захист «слаборесурсних» груп.

В цьому не останню роль відіграє характер українського конституціоналізму. Прийнята у 1996 р. Конституція України мала риси телеологічної, тобто не відображала усталені реалії, а мала орієнтаційний характер. Відбулося розходження між формальними положеннями конституції та реальною практикою їх застосування. У захисті своїх прав і свобод громадяни розраховують на політичну владу, а не на непорушність і обов'язковість правових норм. Домінування владних інституцій над бізнесом призводить до утворення корупційних схем, корпоративізму, чим дискредитується поняття справедливості і унеможливорюється досягнення суспільної солідарності.

Всі електоральні цикли в Україні супроводжувалися досить гострою боротьбою політичних сил. Парламенти, які обиралися на мажоритарній, змішаній та пропорційній основі, відзначалися політичною строкатістю, жодна партія (блок політичних партій) не мала навіть простої більшості. Тому уряди, які формувалися парламентами усіх каденцій, були багатопартійними та коаліційними. При цьому основним мотивом партій, чії представники входили до складу урядів, радше було прагнення захистити власний бізнес, утриматися при владі, ніж виконання положень виборчих програм. Відтак назвати рішення урядів репрезентативними відносно інтересів виборців можна лише умовно.

Умовною можна вважати й політичну відповідальність парламентських партій, тому що Конституцією не закріплювався імперативний мандат у частині відкликання депутатів, обраних за мажоритарним принципом, чи заборона переходу депутатів із фракції у фракцію, обраних на пропорційній основі. Подібна недостатня інституціоналізація сфер впливу виборців на

парламент, з одного боку, і Президента на парламент – з другого, перетворювала парламент на безвідповідальний орган, у якому точилися політичні дебати, але при цьому досить слабо реалізувалася функція законотворення, визначення стратегічних цілей, спрямованих на реалізацію спільних для усіх громадян національних інтересів.

Характерною рисою української політики від 1991 р. було укладання різноманітних політичних угод, своєрідних пактів правлячих та опозиційних політичних акторів, які після закінчення електорального циклу не виконуються. Терміни формування парламентських коаліцій в Україні також залишаються тривалими, що не підвищує довіру до парламенту з боку громадян і, відповідно, не сприяє досягненню суспільної солідарності. В українських реаліях поняття «ефективна парламентська партія» замінюється поняттям «партія, наближена до Президента», що автоматично гарантує їй певні політичні переваги для забезпечення інтересів своїх бізнес-патронів.

Парламентські партії суттєво обмежені в одній із найважливіших установчих функцій – у функції формування уряду. Ця функція парламентом виконується опосередковано, що своєю чергою деформує виконання політичними партіями загалом повноцінного виконання їх представницької та посередницької функцій. Як наслідок, це спотворює ідею електоральної демократії і поглиблює рівень політичного відчуження політикума від суспільства, уповільнює й деформує розвиток партійної системи і сприяє існуванню суто українського поняття «партія влади».

Пропорційна виборча система у модифікації, запровадженій в Україні, тобто із закритими партійними списками, відсутністю переважності голосування, призвела до мінімізації зв'язку між партією та населенням. Протягом 1994– 2010 рр. кількість громадян, які вважають, що в Україні немає партій, яким можна довірити владу, збільшилася з 28 до 33,1%. Також соціологічні дослідження свідчать, що понад половина (63,4%) громадян України вважають, що політичні партії в Україні служать інтересам фінансових і бізнесових структур, 48,6% – партійних лідерів, 18,8% – державної влади, 9,8% – що вони служать інтересам виборців.

Гальмівними для суспільної солідарності є механізми інкорпорації політичного класу, які перетворюють цей процес у справу «власників» політичних партій, що загалом девальвує цінність політичних виборів як політичного інституту і унеможлиблює виконання політичними партіями належних їм фун-

кцій – представництва інтересів суспільних верств. Політична конкуренція, загалом природна для плюралістичного суспільства, в Україні супроводжується тотальним використанням негативного піару, адміністративного ресурсу, підкупом виборців, тобто набуває неконвенційних форм і тим самим знижує авторитет політичних інститутів. Функція політичних партій зводиться насамперед до того, що вони виконують функцію «політичного ліфта» для найбагатшої частини населення. Відтак відсутній паритет можливостей у суспільстві, що перетворюється у нерівність ресурсів і можливостей, руйнує віру у справедливість.

Громадянське суспільство. Найбільш розповсюджена форма солідаризації громадян – об'єднання у громадські, неурядові організації, засновані на спільності цілей, потреб та інтересів. Громадянська ідентичність являє собою один із способів зв'язку між особистістю і суспільством, її маркерами позначаються юридичний і соціальний зв'язок між особистістю і суспільством в системі «громадянин – держава», «громадянин – країна».

Громадські організації роблять спроби взяти на себе солідаризуючу функцію. Як приклад можна навести Маніфест громадянської солідарності, оголошений під час проведення Дня Соборності України 22 січня 2012 р. від імені опозиційних громадських організацій⁷¹. Іншим прикладом останнього часу став проведений за ініціативою християнських церков України 5 травня 2012 р. Національний круглий стіл «Місія інтелігенції та вільних людей України»⁷². Деякі з організацій навіть зробили термін «солідарність» своїм брендом, відобразивши його у самоназві, як наприклад, громадська організація із назвою «Нова солідарна Україна»⁷³.

Силами громадських організацій було здійснено перші і доволі успішні спроби громадянської освіти населення у співпраці з науково-дослідними установами й університетами. За підтримки міжнародних фондів було реалізовано низку проєктів, таких як «Громадянська освіта в «Освіті» (1999 р.),

⁷¹ Маніфест громадянської солідарності // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.epu.in.ua/news_view.php?id=439

⁷² «Запрошення до суспільного діалогу»: Резолюція Національного круглого столу «Місія інтелігенції та вільних людей України». 5 травня 2012 р. // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://1-12.org.ua/rezolyutsiya>

⁷³ «Наша мета – солідарність усіх заради блага кожного!»: Програма громадської організації «Нова солідарна Україна» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://ncy.org.ua/ua/page/aboutus.html>

«Українська мережа громадянської освіти» (1999 р.), розробка «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» (2000 р.), «Трансатлантична програма підтримки громадянського суспільства в Україні», «Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні» (2004 р.), «Громадянська освіта – Україна» (2005-2008 рр.) та багато інших. Важливим етапом розвитку громадянської освіти в Україні стало заснування у 1999 р. Інституту громадянської освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Солідаризація суспільства на основі громадянської ідентичності має і проблематичну сторону, зумовлену тим, що лібералізм, з яким асоціюється ідея громадянського суспільства, передбачає принцип вільної самоідентифікації людини, в той час як участь у громадських організаціях (як, до речі, в будь-яких інших – політичних, конфесійних, бізнесових) передбачає пріоритет групової ідентичності над особистою. В українській науці наявність цієї проблеми інколи спричиняє скепсис щодо лібералізму як основи суспільної солідарності ⁷⁴. Ще більш необґрунтованими виглядають міркування, якими суспільній солідарності протиставляється не тільки принцип лібералізму, а й породжене ним громадянське суспільство ⁷⁵. У наведених упередженнях щодо громадянського суспільства явно проігноровано, що саме лібералізм, на ґрунті якого воно виникло, є теоретичною та ідеологічною основою плюралістичності суспільства, у т.ч. в етнокультурних проявах. Крім того, саме громадянське суспільство виконує консолідуючу і мобілізуючу функцію для згуртування основної маси населення для захисту своїх прав та інтересів, сприяючи тим самим його солідаризації у боротьбі, зокрема, з нерівністю, яка підриває віру у справедливість, а відтак і у можливість суспільного консенсусу.

Інша проблема полягає в тому, що політична система України набула ознак делегативної демократії, або, у термінах американського політолога Ричарда Сакви, режимної системи. Сутність такої системи у тому, що вона зазвичай супроводжується перманентною кризою легітимності, є авторитарною і прагне обмежити себе від ефективного демократичного контролю. Але заради самозбереження вона використовує демократичні процедури, насамперед вибори та інші форми мобілізації громадян. Подібний симбіоз породжує численні громадянські інституції,

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Міщенко М.А. Вказ. праця.

які, будучи формально демократичними, в кінцевому рахунку відповідальні лише перед самими собою або ж перед своїми «патронами» і перетворюються на демократичний фасад.

До того ж, громадські організації не приваблюють населення, навіть його наймолодшу частку, яку прийнято вважати найбільш піддатливою на заклики до справедливості та рівності. Згідно з результатами соціологічного моніторингу, що проводився Державним інститутом розвитку сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень і Центром «Соціальний моніторинг» починаючи з 1992 року, кількість респондентів, які є членами громадських молодіжних організацій, в середньому складала щорічно від 1% до 3%⁷⁶. При тому членство в студентських товариствах, молодіжних організаціях протягом 1994–2011 рр. скоротилося майже в два рази⁷⁷. Що ж до членства всього населення у громадських організаціях, то воно завжди перебувало на рівні 1–2% у кожній з них залежно від їхньої спрямованості. До позитивних зрушень у цій ситуації не призвели і зусилля з боку держави в напрямі впровадження цінностей культури громадянськості в освітній процес, які ілюструються, зокрема, законами «Про освіту» і «Про загальну середню освіту», «Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки», «Національною доктриною розвитку освіти» (2002 р.), «Концепцією громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності», затвердженою Президією Академії педагогічних наук України (2000 р.).

Органи державної влади та управління. З боку державних інституцій не спостерігається послідовної стратегії солідаризації суспільства. І навпаки, зростанню їх авторитету не допомагають ані соціальні програми, ані популістські кроки на користь свого традиційного електорату.

Спостереження за діями «партії влади» дозволяють говорити, що вона демонструє зацікавленість у мобілізації суспільства і його солідаризації лише під час проведення парламентських або місцевих виборів, а у міжвиборчий період руйнує віру людей у

⁷⁶ Про становище молоді в Україні: (Щодо підтримки молоді сім'ї, посилення соціального захисту дітей та молоді у 2001-2006 рр.): Щоріч. Доп. Президентів України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України / Т.В.Безулік, А.І.Білий, Є.І.Бородін та ін. – К.: Гопак, 2006. – 360 с. – С. 213.

⁷⁷ Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. – Т.2: Таблиці і графіки / За ред. Є.І.Головахи, М.О.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с. – С. 22.

можливість досягнення економічних успіхів і соціального добробуту, рівності їх перед законом і обов'язковості моральних та етичних норм для кожного громадянина незалежно від масштабів його статків і суспільного статусу. Створюється враження, що замість стратегії «органічної» солідарності правлячий режим схиляється до стратегії «механічної» солідарності методом примушування до суспільного консенсусу або до звичайного страху перед репресивними органами. Про це свідчать такі симптоми, як примушування до членства у «партії влади», яке тільки й дозволяє кар'єрне зростання або розвиток бізнесу; помста політичним опонентам; тиск на ЗМІ; створення громадських організацій і рухів «під себе» – для проголошення ними у потрібний час своєї підтримки чинній владі. Все це утруднює мікросоціальні взаємодії і все більше й більше унеможливує макросоціальну солідарність на демократичних засадах.

Авторитет владних інституцій занепадає внаслідок не тільки низьких соціально-економічних показників, а також і їхньої закритості. Ступінь інформованості суспільства про українську владу є вкрай низьким, як, відповідно, і ступінь розуміння її рішень і дій. Навіть вагомий пакет державних документів, які стосуються інформованості суспільства, не переконує у наявності державної стратегії розвитку інформаційної прозорості влади. Приміром, наявність у законодавчих актах понять і категорій, які не мають чіткого тлумачення («службова інформація», «документ для службового користування») на практиці призводить до чиновницького свавілля і обмеження доступу юридичних і фізичних осіб до інформації, послаблення чи унеможливлення моніторингу й контролю з боку суспільства процесів у різноманітних сферах життя. Не говорячи про випадки відвертого ігнорування законів про інформацію посадовцями різних рівнів.

Найбільш дієвими причинами низької транспарентності державної влади в Україні є такі:

- живучість радянської традиції облаштування і, відповідно, функціонування інститутів і практик державної влади;
- закритість нормативної системи для критичного осмислення, а звідси – недосконалість законодавства;
- неналагодженість якісних (доступних, відкритих, гласних) формальних каналів суспільних взаємодій, функціонування «викривлених» каналів;
- відсутність стримуючих чинників у вигляді незалежної судової системи або службового контролю, які б були серйозною перешкодою на шляху втаємничення державного управління;

– практика злочинної групової солідарної відповідальності («кругова порука») й ігнорування переважно демократичного «суспільного запиту»;

– корумпованість державної влади, що забезпечує «імунітет до закону», існування «тіньової політики»;

– розповсюдження у владних інституціях клановості, клієнтелізму, патрімоніалізму, непотизму;

– використання маніпулятивної риторики про «суспільну доцільність» заради здобуття кредиту лояльності й довіри від громадян.

Прикладом невдачі у застосуванні солідаризуючої технології, заснованої на апеляції до гуманітарних цінностей, є політика формування спільної історичної пам'яті суспільства. Вітчизняні еліти відразу ж після здобуття незалежності поділилися на ворогуючі між собою клани, а як засіб легітимації використовували, кожен на свій лад, політизацію подій минулого. Така легітимація швидко перетворилася на спекуляцію на історичних, а також мовних і культурних сюжетах, причому з високим рівнем емоційності, імпульсивності та агресивності, що сприяє дестабілізації суспільної ситуації. Створюється враження про відсутність у влади почуття відповідальності за стратегію донесення до майбутніх поколінь культурних надбань різних народів, що населяли територію України від найдавніших часів, у держави не знаходиться коштів навіть на належну охорону археологічних розкопок. Як приклад можна послатися на байдужість до того, як нищаться, розбираються на будівельні матеріали рештки родової фортеці і святині караїмів – фортеці Джуфт-Кале і кладовища Балта Тіймез, і навіть вже неодноразово анонсоване відкриття етнографічного караїмського музею безкінечно гальмується⁷⁸. Аналогічн ілюстрації може навести будь-яка з етнічних спільнот України.

Поки що влада демонструє більшу зацікавленість у фрагментованості суспільства на конфліктуючі сегменти, ніж у його консолідації навколо цінностей демократії і соціальної справедливості.

Церкви. Конфесійні об'єднання мають великий потенціал солідаризації, але насамперед «своїх» віруючих. Зміцнюючи релігійно-групову солідарність, вони об'єктивно гальмують солідарність загальносуспільну, оскільки система морально-етичних цінностей, якими об'єднані вірні певної конфесії, являє собою цілісну і, головне, окрему від інших систему. Вона є канонічною, такою, що не підлягає інкарнації ззовні, і не тільки вихід із якої, а й зміна якої може розцінюватися групою як ренегатство.

⁷⁸ Семена М. Біль караїв / М.Семена // День. – 2012 – 5 липня.

Релігійне поле України – одне з небагатьох, в якому ефективно працюють механізми суспільної солідарності, причому як «механічного», так і «органічного» типів. У першу чергу це зумовлено його чіткою інституціоналізацією та структуруванням: віруючі організовані в громади, громади – в церковні структури. Таким чином, у полі присутні елементи як міжособистісної так і міжгрупової (між громадами в межах конфесії) солідарності. З другого боку, церковні організації орієнтовані на реалізації своїх інтересів і на розширення свого впливу. Це призводить до того, що відносини між ними можуть набувати форм як конфліктів, так і взаємного ігнорування і, нарешті, пошуку моделей співіснування.

Проблеми, що виникають для суспільної солідарності в зв'язку із солідаризацією на конфесійній основі, випливають насамперед із великої кількості релігійних організацій – понад 35 тис. у 2010 р., з яких близько 34,3% припадало на УПЦ-МП, 12,5% – УПЦ-КП, 10,7% – на УГКЦ, 29,1% – на протестантські громади, 3,5% – на УАПЦ і 3,4% – на ісламські громади ⁷⁹.

Характер солідарних зв'язків всередині релігійних громад значною мірою залежить від принципу їхньої будови – ієрархічної чи горизонтальної. Ієрархічність структури католицької і православної церков проявляється, наприклад, обмеженням права вірян на власний розсуд тлумачити тексти. Загальне життя в ієрархічних структурах спирається на принцип авторитарності з подеколи деяким тоталітарним забарвленням. Разом з тим, авторитарний принцип управління християнськими церквами не перешкоджає ідеї «суспільного служіння», приклад якого надавала УГКЦ у другій половині XIX ст. У теперішній час ідея суспільного служіння проглядається у «Соціальній концепції» Руської православної Церкви (2000 р.), яка конкретизувалася у т.ч. у документі під назвою «Вічні цінності – основа російської ідентичності», де було викладено точку зору Церкви на проблему суспільної солідарності, яку визначено як «здатність розділити з іншим тягар його турбот, труднощів, хвороб та скорботи». Загальнонаціональною солідарністю автори документа називають «силу, що пов'язує народ, забезпечує єдність нації, її цілісність та життєздатність» ⁸⁰.

⁷⁹ Релігійна мережа в Україні: стан і тенденції розвитку // Національна безпека і оборона. – 2011. – № 1–3. – С. 4–5.

⁸⁰ Вечные ценности – основа российской идентичности // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/sistema-cennostej-infografika/>

Більшості традиційних протестантських церков, а також юдейським релігійним організаціям притаманна горизонтальна організаційна система. Порівняно невеликий кількісний склад кожної із таких громад дає можливість ефективного функціонування інституту взаємодопомоги – збирання коштів на лікування, придбання житла малозабезпеченим або багатодітним родинам. За певних обставин громада може надавати допомогу і не членам громади, однак у першу чергу піклування спрямоване на одновірців.

Оцінюючи ж конфесійний простір України загалом, слід відзначити ту специфіку релігійного поля України, що внаслідок історичних традицій, специфіки його форматування у період незалежності та, відповідно, його формальної інституціоналізації, воно має горизонтальну конфігурацію відносин між церквами. Протягом періоду незалежності жодний агент релігійного поля України не займав у ньому однозначно домінуючої позиції. У першу чергу цьому сприяв розкол українського православ'я. З іншого боку, навіть за умови появи надпотужного релігійного агента (яким, наприклад, за задумом Президента В.Ющенка мала стати Єдина помісна православна церква) з претензією на монопольне лідерство, він на практиці не зміг би його досягти. Законодавча база, що регулює відносини у релігійному полі України, в цілому дозволяє релігійним організаціям здійснювати свої функції автономно.

Одним із засобів побудови релігійного поля України на солідарних засадах стало утворення у грудні 1996 р. Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій (ВРЦіРО) із сподіваннями, що вона полегшить «об'єднання зусиль церков і релігійних організацій з духовного відродження України, координації міжцерковного діалогу як в Україні, так і за її межами, участі в розробці проектів нормативних актів з питань державно-конфесійних відносин, здійснення комплексних заходів добродійного характеру»⁸¹.

Попри позитивний досвід діяльності ВРЦіРО, у постпомаранчевий період намітилася тенденція до ігнорування її позиції з боку державних інститутів. Це було спричинено тим, що у «помаранчевий період» робилися спроби обмежити вплив УПЦ-МП. Після президентських виборів 2010 р. відчувається відчуження державних інституцій від УПЦ-КП.

Крім того, політичні актори в Україні активно застосовують політтехнології, спрямовані на мобілізацію та солідаризацію

⁸¹ [Електронний ресурс] Режим доступу: http://vrciro.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=12&Itemid=2

певних соціальних груп винятково заради своїх електоральних дивідендів. За цієї ситуації соціальний та символічний капітали церков цікавлять їх не в контексті вироблення моделей побудови механізмів загальносуспільної солідарності, а тільки як засоби впливу на виборців.

В цілому ж еволюція релігійного поля сучасної України призводить до все частішого застосування консенсусної моделі взаємодії. Можна говорити навіть про формування паростків міжцерковної солідарності, що, зокрема, відображається у діяльності ВРЦіРО, реалізації міжконфесійних гуманітарних та культурно-просвітницьких проектів.

Бізнес. Засоби масової інформації. Пакетний розгляд бізнесу та ЗМІ як антрепренерів солідаризму зумовлене тим, що майже все інформаційне середовище є приватизованим, а відтак тією або більшою мірою мусить запроваджувати у суспільну свідомість думки, що відображають позицію його власників.

Конституція, закони, різні нормативні акти не лише проголошують, а й забезпечують свободу слова в Україні. Серед останніх кроків держави – запровадження в офісі Уповноваженого Верховної Ради з прав людини представника з питань доступу до публічної інформації і захисту персональних даних. Але залежність ЗМІ від бізнесу перетворює свободу слова на гостру зброю у конфліктах між різними корпоративними групами. Як наслідок, ЗМІ не спроможні виконати функцію найпотужнішого каналу розповсюдження спільних для всього суспільства уявлень про його інтереси, потреби, пропонувати йому компромісні і консенсусні моделі розв'язання найбільш конфліктогенних питань. Замість цього споживачеві пропонується переважно скандалізована, гламурна, рекламна, розважальна тощо інформація, покликана відволікати його увагу від найбільш важливих питань його життя – тих питань, які є так само важливими для інших його співвітчизників і обговорення яких може стати кроком до їх солідаризації.

Залишаються не використаними (повністю або частково) такі солідаризуючі можливості інформаційної сфери, як організація загальних міжрегіональних дискусій, здатних перетворювати реципієнтів із споживачів на продуцентів інформації, стимулювати їхній особистий пошук нових смислів та істин⁸². Брак системності у використанні технологій формування суспільної солідарності веде до того, що кроки у цьому

⁸²Матусевич В. Суб'єкт громадської думки: теоретичні та методичні проблеми визначення / В. Матусевич // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №1. – С. 21–40.

напрямі носять здебільшого вимушений, епізодичний, фрагментарний та імпульсивний характер.

За винятком окремих серйозних суспільно-політичних видань, споживачем яких є «інтелектуальне гетто», інформаційна політика майже усіх ЗМІ виглядає як цілеспрямована «масовізація» суспільства, яка не має нічого спільного з його солідаризацією. Переключаючи увагу людей від їхніх спільних проблем до суто індивідуальних, власники ЗМІ сподіваються запобігти їхній солідарності на ґрунті невдоволення правлячою елітою, насамперед її бізнесовою часткою. Однак, успіхи в цьому напрямі залишаються мізерними.

У розвиненій частині світу солідаризм спромігся встановити рівновагу і злагоду між трьома головними елементами суспільства – корпораціями (працедавцями), народом (працівниками) і державою. Ця система працювала настільки добре, що «ворогуючі» сторони однаково впевнено називають її своєю, хоча одні вважали її капіталізмом, а інші – соціалізмом.

В Україні ж впадає в око збереження проблемності у взаємовідносинах між бізнесом і найманою працею. Підготовлена у 2008 р. доповідь ООН про соціальну відповідальність бізнесу відзначала таку його ознаку, як байдужість до найманих працівників, яка проявляється, зокрема, порушеннями трудового законодавства. Щоправда, доповідь відзначає і проблеми бізнесу, породжені, зі свого боку, байдужістю до нього з боку органів влади і управління – вимушеність для великих підприємств утримувати соціальну сферу, надмірний податковий тягар, який штовхає на приховування прибутків, брак урядової інвестиційної підтримки тощо⁸³. По суті, йдеться про взаємну байдужість між бізнесом і органами державного управління, а значною мірою і суспільства в цілому, яке проявляє індіферентність до взаємовідносин між цими сегментами.

В Україні переважна частка людей (87,9%) виявляє невдоволення великою різницею між багатими і бідними, тобто не вірить у те, що ця різниця стимулює більшу працелюбність, винаходження нових ідей заради збагачування всієї країни. Така само абсолютна більшість (86,6%) не вірить у чесне походження перших капіталів завдяки таланту, новаторському мисленню їх володарів. Причини багатства люди бачать у доступі до влади (46,0%), в особистих зв'язках (18,1%), у корупції

⁸³ Соціальна відповідальність бізнесу: розуміння та впровадження. Доповідь ООН. – Київ, 2005 // [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.un.org.ua/files/Concept_Paper.pdf

(23,5%). Тільки 3,2% згодні, що джерелом збагачення є краща освіта і володіння відповідними навичками та вміннями. Знову таки, абсолютна більшість не вірить, що багата верства може солідаризувати суспільство: 92% вважають, що багаті люди йдуть у політику тільки заради захисту і примноження своїх капіталів, а 82,54% оцінюють багатіїв як людей, які піклуються тільки про себе, витрачаючи гроші на дороге майно і предмети розкоші замість того, щоб сплачувати податки, інвестувати в економіку і створювати нові робочі місця, як того вимагають 70,2% населення країни. А 13,7% демонструють несприйняття самої думки про солідарність із багатими людьми, оскільки вважають, що тим місце у в'язниці⁸⁴.

2.5. Перспективи солідаризації суспільства

Загальна політична пасивність населення країни небезпечна посиленням у середовищі правлячих кіл ілюзій, що можна стратегією правового примушування досягти солідарності суспільства хоча б у «механічному» вигляді. На користь таких ілюзій промовляють деякі соціологічні дані. Поки що у суспільстві дещо переважає думка, що голосування на виборах дає людям можливість впливати на рішення, які ухвалює влада (повністю та переважно згодні 51% опитаних, повністю та переважно не згодні – 40%), і що вибори насправді змушують політиків відстоювати інтереси виборців (повністю та переважно згодні 50% опитаних, повністю та переважно не згодні – 42%). Більшість (48%) населення продовжує вважати, що вибори нічого не змінять і значно менше (29%) налаштовані і покладають на них надії на краще, і тільки 7% переконані, що вони змінять ситуацію на гірше⁸⁵.

За останнє десятиліття оптимізм населення України щодо майбутнього збільшився: якщо у 1998 р. 70,3% не сподівалися на якесь поліпшення життя і тільки 11,1% були переконані, що життя більш-менш налагодиться, то у 2010 р. ці показники становили відповідно 26,1 та 30,6%, але зростання частки тих, хто

⁸⁴ Резнік В. Верства багатих людей в українському суспільстві: стан соціальної легітимності та можливості легітимації / В.Резнік // Українське суспільство. Двадцять років... – Т. 1. – С. 124–132.

⁸⁵ Вибори – 2012: Чи вірять громадяни у чесність виборів? Чи готові до протестів? Що може спонукати громадян до протестів?: соціологічні опитування [Електронний ресурс] / Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/publications/press-relizy/vibori-2012--chi-virj.htm>

не міг визначитися із відповіддю (від 18,7 до 43,2%)⁸⁶ свідчить про те, що песимізм трансформується не тільки в оптимізм, але також у невпевненість. Як наслідок, утворилася психологічна атмосфера, у якій зростання Індексу дестабілізаційного протестного потенціалу поєднується із таким само зростанням Індексу аномійної деморалізованості (Див. Таблицю 4), чим блокується процес солідаризації населення заради відстоювання своїх соціальних інтересів у протистоянні з правлячими елітами.

З одного боку, песимістичною є оцінка населенням і ситуації у політичній сфері, де має досягатися міжкорпоративний компроміс як одна із основ солідарності: протягом 1998 – 2010 рр. частка тих, хто оцінює політичну ситуацію як критичну, вибухонебезпечну зменшилася від 33,9 до 11,1%, а як спокійну і благополучну зросла від 9,1 до 21,2%, але при цьому більшість оцінювала і продовжує оцінювати її як напружену (50,3% у 1998 р. і 61,1% у 2010 р.). З другого боку, невдоволення частки населення ситуацією в країні не призводить до появи адекватної частки небажаючих таку ситуацію терпіти. Протягом 1998–2010 рр. частка тих, хто вважав, що і за таких умов можна жити і терпіти, збільшилася від 34,7 до 62,9%, в той час як частка тих, кому тяжке становище видається нестерпним, зменшилася від 59,9 до 29,8⁸⁷.

Хоча тих, хто вважає, що треба активно протестувати проти постійного погіршення умов життя, трохи більше, ніж тих, хто готовий зберігати мир та спокій за будь-яку ціну, але тільки 28,3% громадян готові взяти участь у мітингах та демонстраціях протесту (у 1998 р. – 35,25), а половина відмовилася б від такої участі, хоча у 1998 р. таких було трохи більше третини населення – 35,7%. До того ж найбільш прийнятними для більшості діями з відстоювання своїх інтересів є збирання підписів під колективними петиціями (26,7%), законні мітинги і демонстрації, тобто такі, які не становлять загрози суспільному спокою (26,2%), участь у передвиборних кампаніях (20,2%). До таких акцій, як бойкот владних рішень, несанкціоновані мітинги і демонстрації, пікетування державних установ, захоплення їх будівель, створення невідвладних Президенту та Уряду збройних формувань готові вдатися відповідно 6,3–3,1–8,4–3,1–1,4% населення. А найбільшу частку складають ті, хто взагалі не бажає брати участі в акціях на захист своїх інтересів (33,6%), вважаючи їх або неефективними, або неприпустимими⁸⁸.

⁸⁶ Соболева Н. На шляху надій і розчарувань: сподівання та страхи // Українське суспільство. Двадцять років... – Т. 1. – С. 260.

⁸⁷ Там само. – С. 83.

⁸⁸ Там само. – С. 33–36, 42.

Соціально-психологічний стан населення України

Показники	1992	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2008	2010
Індекс аномійної деморалізованості (шкала 0–18 балів)	13,6	–		–		–	14,0	13,8	13,6	–	–	–	12,4	12,7	13,1	12,9
Індекс тривожності (шкала 20–80 балів)	45,5	–		49,3	–	50,7	46,1	–	–	–	–	–	46,04	46,1	45,4	45,5
Життєва задоволеність (шкала 1–5 балів)	2,7	2,6	2,4	2,3	2,2	2,1	2,2	2,3	2,1	2,4	2,4	2,5	2,7	2,8	2,9	2,9
Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу	–	3,2	3,2	3,0	2,9	4,2	4,0	3,7	4,6	3,0	–	2,6	4,6	3,7	3,8	4,2
Інтегральний індекс національної дистанції (шкала 1–7 балів)	–	4,4	–	4,5	–	4,6	4,5	4,7	4,8	5,3	–	5,3	5,3	5,1	5,2	5,2
Інтегральний індекс соціального самопочуття (шкала 20–60 балів)	–	–	35,1	35,1	34,7	33,7	34,6	34,8	35,0	34,8	35,5	37,3	36,8	38,3	39,4	38,6

Джерело: Загороднюк Т. Зміни соціально психологічного стану населення України // Українське суспільство. Двадцятих років незалежності. Соціологічний моніторинг: У 2-х т. Том 1. – К., 2011. – С. 248.

Наведені дані свідчать на користь тенденції до солідаризації не на ґрунті протесту, а на ґрунті дотримання спільних демократичних цінностей і процедур. Тим не менше, за даними соціологічної групи «Рейтинг» (2010 р.), майже 45% громадян почувають, що в Україні назрівають революційні настрої. Тих, хто не відчуває нічого подібного, менше – 41%, а 15% опитаних не визначились⁸⁹.

За даними опитування, проведеного у серпні 2011 р. Інститутом соціальної та політичної психології НАПН України, 56,9% молоді, 49,8% осіб середнього віку і 46,3% старшого погоджувалися з тезою про те, що «давно настав час піднімати народ проти влади»⁹⁰. І хоча у разі радикалізації ситуації у країні такий самий відсоток на вулицю, звісно, не вийде, але аналітики нагадують, що для революційних змін достатньо активності 5% населення за умови мовчазної згоди або моральної підтримки з боку решти країни, у т. ч. силових структур.

⁸⁹ Мартинець С. «Юрій Михальчишин: «Нова революція в Україні – неминуча» // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://slawuta.com.ua/index.php/live/artist-news/sogodni/804-yurij-mikhalchishin-nova-revoljutsiya-v-ukrajini-neminucha>

⁹⁰ Більше 50% молодих українців готові повстати проти влади // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://news.if.ua/tag>

3. ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Українське державотворення набуло чітких ідентифікаційних ознак. Разом з тим, в умовах наростання нестабільності у світі, світових економічних криз, зростання загроз збереження у суспільній свідомості комплексів взаємного поборювання може призвести до вкрай негативних наслідків. Крім того, хронічна криза економічної компоненти держави, поглиблення прірви між одним відсотком багатих і величезною масою бідних, неефективність нинішньої економічної моделі може спричинити потужний соціальний вибух і розколоти суспільство на соціальні, територіальні, галузеві сегменти. Інструментом запобігання розколу країни має виступити запровадження ідеї солідаризму, вміщеного у річище загальноєвропейських духовних засад і пов'язаного із пошуком не тільки національного, а й соціального ідеалу.

За допомогою солідаризму можна зцементувати наше суспільство і спрямувати його на шлях розвитку передової частини світової цивілізації. Ідея солідаризму здатна протистояти складним викликам нинішньої епохи, зокрема необхідності пристосування до ситуації скорочення ресурсів планети, до змін у соціальній структурі внаслідок збільшеної соціальної мобільності індивіда, до кризи модерністських цінностей і інститутів. Солідаризм означає суб'єктність всіх учасників соціальних стосунків, тому дозволяє втілити продуктивну модель суспільної самоорганізації. В «органічному» солідаризмі втілюється принцип «м'якої влади», яка згуртовує населення не примусом, а спільними цінностями і спільним інтересом.

Загальний погляд на нинішню психологічну атмосферу в Україні, зокрема на такі її складові, як ціннісні орієнтації, взаємні почуття і взаємне сприймання на індивідуальному, груповому і регіональному рівнях поки що не надає багато оптимізму щодо перспективи утвердження суспільної солідарності. Найбільш руйнівним для солідарності чинником залишається зневіра у справедливість та у можливість її захисту. Найближчою політичною задачею є подолання аномійної деморалізованості населення, позбування владою ілюзії, що наявна політична пасивність громадян увільнить її від відповідальності за наслідки її політичного курсу. Тільки віра у справедливість як зворотній бік солідарності може бути чинником психологічної мобілізації населення заради досягнення цілей, визначених

правлячим режимом за умови наявності таких цілей та їх донесення до широких мас.

Вирішення цієї задачі потребує від влади, від усіх політичних акторів ряду суспільно значимих кроків.

У напрямку зміцнення громадянської самоідентифікації як обов'язкової передумови творення солідарної нації доцільні такі заходи.

1. Розробити та запровадити виховний та освітній алгоритм формування громадянської ідентичності, яка означала б повноцінне членство людини у сучасному суспільстві (мовна компетенція, соціальне партнерство і соціальна відповідальність, інформаційна культура). Такий алгоритм міг би включати, зокрема:

- розгорнуту освітню компанію з роз'ясненням можливих наслідків, що їх може тягти за собою набуття громадянства іншої держави;

- ужорсточення законодавства щодо українського громадянства в бік переслідування за отримання громадянства інших держав у формі позбавлення за це громадянства України; проведення таких демонстративних акцій насамперед по відношенню до високих посадовців, які отримали громадянство інших країн і виконують свої службові обов'язки, взявши у інших держав не тільки права, а й зобов'язання перед ними;

- запровадження щорічного конкурсу учнівських творів на тему «Я – вірний громадянин України» із заохоченням переможців екскурсійним туром по найвизначніших історичних місцях країни;

- активізацію заходів, спрямованих на формування культури міжпоколінної солідарності, яка заснована на таких цінностях як патріотизм, збереження духовних традицій, взаємна відповідальність поколінь одне за одного;

- розроблення концептуальних та інструментальних основ аналізу громадської думки з метою діагностики її стану, її структурно-типологічної характеристики, методики її прогнозування з врахуванням об'єктивних і суб'єктивних умов соціальної, економічної, культурної тощо сфери.

2. Визначитися із стратегією державної політики історичної пам'яті, яка в умовах мовного і культурного плюралізму може бути на даному етапі найбільш надійною основою для спільної національної ідентичності.

Стратегія має відповідати таким вимогам:

- врахування відмінностей календарного й історичного часу, які проявлялися специфікою у динаміці розвитку різних регіонів;
- зменшення конфліктних модусів у алгоритмах репрезентації минулого досвіду;
- коригування наявного історіографічного канону із паралельним внесенням відповідних змін у навчальну літературу;
- впорядкування практики відзначення пам'ятних дат, встановлення пам'ятників, меморіальних знаків тощо;
- розроблення програми необхідних топонімічних змін;
- діалогічність у підході до історії з чітким визначенням кордонів політкоректного дискурсу, з системою взаємного переконування й відмови як від українського етноцентричного, так і російського великодержавного погляду, із оперттям на різні традиції історичної пам'яті, які створюють множинні, мультиперспективістські картини минулого («історичний діалогізм»);
- перенесення акценту на явища культури, при цьому обирати серед «місць пам'яті» не стільки сліди минулих битв, скільки етапи розвитку й матеріалізації людського інтелекту, а також кращих форм інтелектуального спілкування;
- категорична відмова від політизації та ідеологізації в історичних оцінках, глорифікація найвищих проявів українського характеру без етнічної, територіальної або політичної упередженості;
- організація і проведення конкурсу наукових і науково-популярних праць на тему «Історія України у світовому вимірі».

В напрямку зміцнення морально-ціннісної основи суспільної солідарності здійснити такі заходи.

1. Забезпечити принцип соціальної справедливості у всіх сферах життя, зокрема:
 - оприлюднити перелік тих суспільних груп (вікових, соціальних, професійних, етнічних тощо), по відношенню до яких здійснюватиметься політика «позитивної дискримінації» з поясненням мотивів такої політики;
 - розробити механізми впровадження індивідуальних рахунків медичного страхування та пенсійного забезпечення, а також страхування від безробіття;
 - наблизити державні програми соціальної підтримки різних вікових груп до реальних потреб суспільства. З цієї

метою необхідно удосконалити систему моніторингу становища у цих групах, а також регулярно здійснювати критичний аналіз існуючих державних програм у цій галузі на предмет їхньої адекватності суспільним запитам та результативності їх впровадження.

– розробити на державному рівні механізми сприяння соціальної адаптації та підвищенню конкурентоспроможності молоді на ринку праці, удосконалити систему працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, запровадити економічні стимули, що підвищують зацікавленість підприємств у прийомі на роботу молоді, розвивати і вдосконалювати державні механізми підтримки молодіжного підприємництва та ділової активності молоді;

2. Сприяти підвищенню загальної культури суспільних взаємовідносин, у т.ч.:

– ініціювати заходи, спрямовані на підвищення культури політичних відносин, зокрема навчальні програми і тренінги для представників політичних партій, спрямованих на засвоєння цінностей рівноправного діалогу і корпоративної відповідальності, набуття компетенцій у сфері політичної медіації та інформаційно-пропагандистської діяльності;

– стимулювати процес формування культури міжпоколінної солідарності, яка ґрунтується на використанні аксіологічних механізмів діалогу та взаємодії поколінь завдяки їх трансляції через систему цінностей, що формуються в сім'ї і публічній сфері і здатні впливати на формування соціального капіталу, який, у свою чергу, забезпечує баланс традицій та інновацій у галузі перерозподілу соціальних і економічних ресурсів, політичної влади і культурної спадщини;

– запровадити систему матеріальних і моральних заохочень волонтерської діяльності, у т.ч. запровадженням спеціальної державної нагороди, обов'язковою присутністю найкращого волонтера у номінації «Людина року»;

– заохочувати прояви емпатії до постраждалих та аутсайдерських груп, подати приклад справедливості у задоволенні їхніх потреб, навіть коли ці потреби мають конфліктогенний характер: зокрема, поетапно відновити історичні топоніми Криму з паралельним наведенням старих і нових назв і виданням відповідних довідників, подолати негативне психологічне налаштування до старих найменувань, сформоване упродовж останніх 50 років;

– навести порядок у відзначеннях пам'ятних дат, ювілеїв міст тощо, приймати відповідні рішення як на державному, так і на місцевому рівнях тільки за висновками науковців про наявність вагомих історичних підстав.

3. У річичі використання конфесійного чинника солідаризації населення:

– чітко, остаточно і відверто задекларувати принципи взаємовідносин держави із церквами – або паритетність (однакове ставлення до усіх релігійних організацій), або вибірковість (демонстрація більшої уваги до так званих історичних і найчисельніших церков);

– максимально обмежити політичних акторів у намаганнях використовувати релігійний чинник у цілях політичної мобілізації населення інструментами недопущення преференцій для релігійних організацій в обмін на електоральну підтримку;

– заборонити будь-які неформальні відносини між представниками державних інституцій і релігійних організацій;

– активніше застосувати кримінальну відповідальність за розпалювання міжрелігійної ворожнечі.

В напрямку зміцнення довіри всередині суспільства потрібні насамперед заходи, спрямовані на підвищення авторитету політичних інститутів та державного управління.

1. Актуальними кроками підвищення рівня довіри до політичних інститутів можуть бути такі:

– створення комунікаційних умов для постійного діалогу між найпотужнішими політичними акторами (як владними, так і опозиційними) та населенням;

– розширити канали і масштаби розповсюдження не викривленої, достовірної інформації про політичне середовище, створити з цією метою незалежні громадські телебачення та радіо;

– налагодити систему політичної просвіти громадян з метою подолання суспільної інфантильності;

– організувати міжрегіональну дискусію за участю місцевого політичного та громадянського активу з питань оптимальної моделі політичної системи та організації державної влади;

– активніше запроваджувати у нормативно-правову базу та у політичну практику форми політичної участі, які забезпечили б прискорення інноваційного розвитку політичного середовища;

- конституційно підвищити прерогативи парламентських політичних партій у формуванні органів виконавчої влади з одночасним правовим визначенням форми їхньої політичної відповідальності; відповідно, закріпити зменшення установчих прерогатив Президента;

- підвищити політичну відповідальність народних депутатів через запровадження імперативного мандату;

- запровадити механізми і канали постійного інформування суспільства про характер змін до Конституції України, проекти яких виносяться на обговорення Конституційної Асамблеї.

2. Подолання наявної недовіри до влади може бути досягнуте такими кроками:

- запропонувати суспільству конкретну програму модернізації країни, спільної стратегії розвитку із визначенням участі у ній бізнесу, влади, соціальних, професійних та корпоративних груп, провідних галузей, регіонів, подолати у такий спосіб соціальну зневіру, апатію та міжгрупову недовіру, об'єднати країну вірою у свою конкурентоспроможність;

- встановити постійний канал інформування суспільства з роз'ясненням державних рішень щодо реформування країни з одночасним громадським обговоренням усіх альтернативних варіантів;

- здійснити постійний моніторинг (громадськими організаціями, за допомогою ЗМІ, усіма зацікавленими суб'єктами громадянського суспільства) прийнятих владних рішень, процесу їхнього обговорення й рівня експертного оцінювання на відповідність суспільному запиту з оприлюдненням результатів;

- здійснити у фінансово-економічній сфері такі кроки, як припинення корупції (особливо в оподаткуванні), щорічного підтримання неефективного виробництва за рахунок суспільства, надання низьковідсоткових кредитів малому і середньому бізнесу для реалізації інноваційних проектів та поживлення економічної активності у країні;

- започаткувати постійну освітню і пропагандистську програму, присвячену темі взаємозалежності між українськими регіонами;

- закріпити принцип прозорості влади та посадових осіб, провести моніторинг сайтів державних управлінських інституцій на предмет повноти інформації, що міститься в них, уні-

фікувати структуру сайтів, заборонити обмеження на входження до них;

– забезпечити участь громадських організацій, зміцнювати правосуб'єктність громадян у контролі за діяльністю органів влади і державного управління та місцевого самоврядування, особливо у питаннях розподілу соціальної допомоги, студентських місць за державним замовленням, бюджетних витрат;

– забезпечити державну підтримку проектам громадських організацій, спрямованим на підтримку соціального партнерства, соціальної довіри і розвитку мереж громадянської співпраці з метою формування рівноправних відносин між державою і громадським сектором;

ПІСЛЯМОВА

Автори запропонованої доповіді свідомі практичної неможливості охопити нею усі аспекти феномену солідарності у такому плюралістичному в етнічному, культурному, політичному, ідеологічному, соціальному відношенні, яким є українське суспільство. Відповідно до загальної філософії наукової програми, в рамках якої здійснювався цей проект, доповідь зосереджена на морально-етичних і ціннісних сторонах суспільної солідарності, що не означає нерозуміння авторами об'ємності заявленої теми.

Науково-теоретичне і політико-практичне вирішення усього комплексу проблем досягнення і утворення суспільної солідарності в Україні потребує постійних наполегливих зусиль наукових, політичних, управлінських кіл, громадських ініціатив. Серед розмаїття думок на тему солідарного суспільства присутня, зокрема, й така: «Суспільний ідеал солідаризму – не побудова ідеального суспільства. Суспільне й державне життя повинні визначатися характером народу, в якому воно проходить, його культурно-історичними традиціями, національними особливостями, можливостями і вимогами середовища його існування, його духовним та інтелектуальним потенціалом... Універсальних рецептів тут не має... Наш солідаризм не наука... солідаризм не стільки теорія, скільки свідомо установа волі на загальне, по можливості дружнє служіння спільній справі...»⁹¹. Привабливість сказаного полягає в тому, що ним пропонується не штучно конструйована модель, а принцип співжиття людей, який утримуватиме їх від ілюзій як радикалізму у досягненні соціальної мети і реалізації своїх потреб та інтересів, так і можливості безкарного егоїстичного використання суспільних ресурсів. Як і нація, солідаризм є щоденним плебісцитом, що має завершуватися взаємною згодою громадян жити спільними інтересами, цінностями і нормами.

⁹¹ Редлих Р. Об общественном идеале, утопии и солидаризме / Р.Редлих // Посев. – 1985. – № 11 // [Електронний ресурс] Режим доступа: <http://www.posev.ru/files/articles/43.htm>

Для нотаток

Наукове видання

СУСПІЛЬНА СОЛІДАРНІСТЬ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ПОЛІТИЧНІ ЗАСОБИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Аналітична доповідь

Підписано до друку 12.12.12 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.
Гарнітура School. Ум. др. арк. 3,72. Обл.- вид. арк. 2,85
Тираж 300 прим. Зам. № 587

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.